

ANTROJO PASAULINIO KARO ĮVYKIAI RYTŲ PRŪSIJOJE KLAIPĖDOS KRAŠTO IR KALININGRADO SRITIES ATMINIMO KULTŪROJE

Vasilijus Safronovas

ABSTRACT

This article analyses commemorations of World War II events in the northern part of former East Prussia, comparing discourses and practices of commemoration in post-war Klaipėda region and Kaliningrad oblast. It reviews the socio-cultural developments in this region and distinguishes between private and public forms of commemoration. Author argues that two main plots were important in the public commemoration of war: the plot of “liberation” and that of the victory achieved in the “struggle against Fascism”. Analyzing the public commemoration of these plots, it distinguishes and exhaustively examines its three functions: legitimization of territorial subordination, founding myth, and payment of homage to the warriors as strategies of regime legitimization and the formation of valuable orientations.

KEY WORDS: World War II, culture of commemoration, functions of commemoration, founding myth, Soviet Union, East Prussia, Klaipėda region, Kaliningrad oblast, Klaipėda, Kaliningrad.

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjamas Antrojo pasaulinio karo įvykių atminimas buvusios Rytų Prūsijos šiaurinėje dalyje, lyginant atminimo diskurso ir praktikų funkcionavimą pokario Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje. Apžvelgiant sociokultūrinius pokyčius šiame regione, atskiriamos privatus ir viešojo atminimo formos. Nurodoma, kad viešajame karo atminime pokariu turėjo reikšmės du pagrindiniai siužetai: „išvadavimo“ ir pergalės, pasiektos „kovoje prieš fašizmą“. Tiriant šių siužetų viešąjį atminimą, išskiriamos ir išsamiau pristatomos trys jo funkcijos: teritorinės priklausomybės legitimacija, kilmės mito funkcija, karių pagerbimas kaip režimo legitimacijos ir vertybinių orientacijų formavimo strategija.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, atminimo kultūra, atminimo funkcijos, kilmės mitas, Sovietų Sąjunga, Rytų Prūsija, Klaipėdos kraštas, Kaliningrado sritis, Klaipėda, Kaliningradas.

*Vasilijus Safronovas, M. A., doktorantas
Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto
Istorijos katedros asistentas
Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda
El. paštas: safronovas@gmail.com*

Antrasis pasaulinis karas pakeitė XX amžiaus Europą. Daugelyje šalių tai buvo karas, tiesiogiai palietęs kiekvieną gyventoją. Sunkiai pamiršamos patirtys įsirėžė kelių kartų atmintyje, o valstybės nugalėtojos neabejotinai naudojo šį įsirėžimą iškart po karo instrumentalizuodamos pergalę politiniais tikslais.

Vertinant, kokią reikšmę Antrasis pasaulinis karas turėjo Rytų Prūsijai, svarbiausia mintis, kuri kiltų istorikui, būtų tokia: karas ir ypač jo rezultatai čia sukėlė esminius gyventojų kaitos bei kultūrinio kraštovaizdžio pokyčius, kurie radikaliai transformavo šią erdvę. Vis dėlto nagrinėjant karo reprezentavimą buvusiuose Rytprūsioose pokario laikotarpiu, krinta į akis visiškai kiti akcentai. Pokarinės atminimo praktikos ir diskursas apie praeitį šiuo atveju buvo itin selektyvus ta prasme, kad viešai buvo aktualizuojamos tik tos su karu susijusios reikšmės, kurios buvo svarbios režimui. Atitinkamai tai, kas režimui nebuvo aktualu, glūdėjo užmarštyje. Žinoma, politinio režimo vaidmuo nustatant tai, kas yra aktualu, o kas ne, praėjusio karo atminime, yra pastebimas ne tik Sovietų

Sąjungoje (SSRS). Neseniai pasirodžiusios studijos¹ leidžia teigti, kad viešasis karo atminimas dėl ypatingo reikšminio turinio, kurį jam galima suteikti, yra svarbus daugumai Europos valstybių, ir režimas čia visuomet atlieka tam tikrą vaidmenį. Vis dėlto SSRS išsiskiria pirmiausia tuo, kad šioje valstybėje kur kas labiau nei kitose šalyse viešojo komunikacija pokariu buvo priklausoma nuo valstybės institutų sistemos. Diskurso kontrolės ir savikontrolės mechanizmai, funkcionavę SSRS po Antrojo pasaulinio karo, nustatydavo visą (arba beveik visą) viešosios komunikacijos turinį. Kaip tik todėl nagrinėjant karo įvykių atminimą SSRS viešojoje komunikacijoje po karo, pirmiausia būtina atsižvelgti į tai, kad geriausiu atveju susidursime ne tiek su autentiškos, kiek su režimui naudingos patirties fiksavimu.

Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti karo įvykių atminimą konkrečioje SSRS teritorijoje, iki 1945 m. priklausiusioje Vokietijai – pokario Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje. Toks erdvinis tyrimo arealas pasirinktas neatsitiktinai: iš tiesų viešasis karo atminimas Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje po karo turėjo pernelyg daug panašumų, kad šį reiškinį būtų verta nagrinėti skyrium. Vis dėlto išsyk reikia paaiškinti, kad autorius yra geriau susipažinęs tik su Klaipėdos krašto empirine medžiaga; nuosekliai ištirti situacijos Kaliningrado srityje, rengiant straipsnį, neturėta galimybių. Todėl Kaliningrado sritis šiame tekste figūruos daugiau kaip pagrindą palyginimams teikiantis kontekstas, o ne specialaus tyrimo objektas. Be to, konkretizuojant tyrimo erdvę, svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad viešojo atminimo praktikos gali būti adekvačiai eksplikuojamos tik miesto komunikacinėje erdvėje, t. y. ten, kur viešosios komunikacijos poveikis potencialiai yra didesnis; tai paaiškina, kodėl daugiausia dėmesio straipsnyje yra skiriama dviem miestams – Klaipėdai ir Kaliningradui.

Nuosekliai ištirtos Kaliningrado medžiagos trūkumą šiame tekste iš dalies kompensuoja tai, kad situacija Kaliningrado srityje šiuo metu jau yra ištirta nepalyginamai geriau nei situacija Klaipėdos krašte. Pirmiausia tai galima paaiškinti tuo, kad karas yra atskaitos taškas, nuo kurio Kaliningrado sritis skaičiuoja savo gyvavimą, todėl pats karo istoriografinis reprezentavimas šios teritorijos atveju yra kur kas turtingesnis. Tiesa, labai ilgą laiką Kaliningrado srityje apie praėjusį karą pasirodydavo tik kanonizuoto turinio tekstai, kurie šios analizės tematikai gali būti svarbūs tik kaip šaltiniai. Antra vertus, pastaraisiais metais yra pasirodę nemažai kritinių tyrimų mums aktualia tema. Toks tam tikra prasme lūžis visų pirma sietinas su pastaruosius kelis dešimtmečius suintensyvėjusia tarpvalstybine istorikų komunikacija. Vos atsivėrus sienoms po SSRS žlugimo, Kaliningrado sritis išsyk patraukė Vokietijos tyrinėtojų, kurie specializuojasi buvusių rytinių Vokietijos teritorijų tyrimuose, dėmesį. Čia pirmiausia išsiskiria buvusio Berlyno Humboldtų universiteto mokslinio bendradarbio Berto Hoppes tyrimai², kuriuose jis išsamiai išnagrinėjo saitų su „vokiška“ praeitimi nutraukimą ir naujų tapatybinių orientyrų konstravimą pokario Kaliningrado urbanistinėje erdvėje (pastarąją temą, beje, jau kiek anksčiau buvo palietęs Herderio instituto Marburge mokslinis bendradarbis Peteris Wörsteris³); taip pat buvusio Šiaurės rytų Europos vokiečių kultūros ir istorijos instituto Liuneburge (*Nordost-Institut*) direktoriaus Eckhardo Mattheso studija⁴, kurioje santykio

¹ *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen: eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums*. Bd. I-II. Hrsg. von M. FLACKE. Berlin, 2004. Apie bendresnį lyginamąjį karo atminimo funkcijų kontekstą žr.: *Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Hrsg. von N. BUSCHMANN; D. LANGEWIESCHE. Frankfurt / New York, 2004.

² HOPPE, B. *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946-1970* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 80). München, 2000; ХОППЕ, Б. Борьба против вражеского прошлого: Кёнигсберг / Калининград как место памяти в послевоенном СССР. *Ab Imperio*, 2004, № 2, с. 237-268.

³ WÖRSTER, P. *Königsberg (Kaliningrad) nach 1945. Fragen der Denkmalpflege und der Gestaltung des historischen Stadtbildes* (Dokumentation Ostmitteleuropa, 20. Jhg., Hf. 6). Marburg an der Lahn, 1994.

⁴ MATTHES, E. *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreußischen Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945-2001*. Bietigheim-Bissingen, 2002.

su praeitimi tendencijų kaita Kaliningrado srityje nagrinėjama kaip specifinio regioninio identiteto formavimosi veiksnys. Atsižvelgdami į Vokietijoje išryškėjusį dėmesį, pačiame Kaliningrade istorikai irgi pradėjo nepalyginamai kritiškiau tyrinėti vienalaikės regiono praeities artefaktus. Šiuo atveju nagrinėjamai temai neabejotinai svarbiausia figūra yra Jurijus Kostiašovas, kurio tyrime, paremtame išsamia archyvinių dokumentų analize, analizuojamas santykio su praeitimi ir praeities simbolių vaidmens pokario Kaliningrade klausimas⁵. Pagaliau naujausias tyrimas šia tema yra istoriko Pero Broderseno 2006 m. Diuseldorfe apginta disertacija ir jos pagrindu pasirodžiusi knyga⁶, kuri kol kas yra novatoriškiausia ir išsamiausia šaltinių baze paremta santykio su praeitimi pokario Kaliningrade analizė.

Klaipėdos atveju tokia tyrimų gausa pasigirti negalima. Nors istoriografijoje jau prieš dešimtmetį būta bandymų apžvelgti kai kurių viešojo atminimo simbolių (tokių kaip gatvėvardžiai arba paminėklų statyba) kaitą pokario Klaipėdoje⁷, šios apžvalgos yra gana dekontekstualizuotos tiek teorine, tiek empirine prasme. Atminties teorijos pokario Klaipėdos praeitį bylojančių simbolių semantinei analizei buvo pradėtos taikyti palyginti neseniai⁸. Visgi Antrojo pasaulinio karo vaidmuo pokario Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje iki šiol nebuvo nagrinėtas. Be to, lyginamojo Klaipėdos ir Kaliningrado aspekto iki šiol taip pat niekas nėra ėmęsis.

Privatus versus viešasis atminimas

Prieš imantis analizuoti, kokią reikšmę karo atminimas turėjo pokariu, būtina atsižvelgti į komunikacinių terpių specifiką pasirinktoje tyrimo erdvėje.

Nuo 1944 m. pabaigos visi Rytprūsiai patyrė ženklus gyventojų struktūros pokyčius. Panašu, kad per gyventojų evakuaciją nuo 1944 m. liepos pabaigos iki 1945 m. sausio iš Klaipėdos krašto galėjo pasitraukti apie 85–90% senųjų gyventojų. 1945 m. sausio 28 d. Klaipėdoje karo komendantūra užregistravo vos 28 civilius. Kaimo vietovėse padėtis buvo ne ką geresnė: 1945 m. kovą buvo užfiksuota, kad Klaipėdos apskrityje liko 699, Šilutės apskrityje – 681, Pagėgių apskrityje – 150 šeimų (taigi iš viso 1530)⁹. Krašto senbuvų nuošimtį padidino 1945–1950 m. repatriacija, kurios metu, kaip apytiksliai skaičiuojama, į buvusią Klaipėdos krašto teritoriją grįžo apie 6–8 tūkst. gyventojų¹⁰. Tačiau kai SSRS Ministrų Taryba susitarė su Vokietijos Federacine Respublika ir 1958 m. sausio 7 d. priėmė sprendimą, kad visiems asmenims, iki 1941 m. birželio

⁵ КОСТЯШОВ, Ю. Изгнание прусского духа: как формировалось историческое сознание населения Калининграда в послевоенные годы / МАТТЕС, Э. *Запрещенное воспоминание: возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945–2001)*. Калининград, 2003.

⁶ BRODERSEN, P. *Die Stadt im Westen: Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008.

⁷ VAREIKIS, V. Der Umgang mit Denkmälern in Klaipėda. *Annaberger Annalen*, 1999, Nr. 7, S. 95-100; RŪTĖ, A. Zur Änderungen der Straßennamen in Klaipėda in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Annaberger Annalen*, 1999, Nr. 7, S. 101-106.

⁸ NIKŽENTAITIS, A. Kampf um die Erinnerung: Memel / Klaipėda im 20. Jahrhundert. In *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV / 2006). Hrsg. von T. SERRIER. Lüneburg, 2007, S. 148-159; SAFRONOVAS, V. „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2007 / 2. Vilnius, 2008, p. 59–84.

⁹ KAIRIŪKŠTYTĖ, N. Klaipėdos krašto kaimo vietovių apgyvendinimas pokario metais. In *Lietuvininkų kraštas*. Red. komisijos pirm. N. VĖLIUS. Kaunas, 1995, p. 348.

¹⁰ Plg. KAIRIŪKŠTYTĖ, N. Klaipėdos krašto gyventojų repatriacija ir jos ypatumai 1945–1950 metais. In *Lietuvininkai ir Mažoji Lietuva amžių būvyje: konferencijos pranešimai*. Klaipėda, 1989, p. 38; АРБУШАУСКАЙТЕ, А. Л. Коренное гражданское население Клайпедского края в условиях советской оккупации. *Tiltai*, 1998, Nr. 2–3, p. 92–93.

21 d. turėjusiems Vokietijos pilietybę ir norintiems išvykti į Vokietiją, turi būti leista savanoriškai apsispręsti, šia galimybe iki 1960 m. sausio 1 d. pasinaudojo 6156 buvusiame Klaipėdos krašte gimę asmenys¹¹. Kiek Klaipėdos krašto senbuvų po 1958–1960 m. liko gimtinėje, tikslų duomenų nėra; bet kokių atveju akivaizdu, kad šis skaičius sudarė absoliučią mažumą: Klaipėdos mieste, 1959 m. surašymo duomenimis, užfiksuota 90,5 tūkst. gyventojų¹² – dvigubai daugiau nei prieš karą. Iš jų 44,8% sudarė ne lietuviai, o ir lietuvių dauguma buvo ne senbuviai, bet atsikėlę į Klaipėdą po 1945 m. Naujakuriai dominavo, nors kiek mažesne proporcija, ir buvusio Klaipėdos krašto kaimo vietovėse. Remiantis Klaipėdos krašto apgyvendinimo 1945 m. planais, galima teigti, kad pirmieji naujakuriai į Klaipėdos krašto kaimo vietoves kėlėsi daugiausia iš Žemaitijos (Kretingos, Tauragės, Telšių, Raseinių, Šiaulių apskr.), taip pat iš atskirų Vidurio ir Pietryčių Lietuvos regionų (Ukmergės, Kauno, Utenos, Alytaus, Lazdijų apskr.)¹³.

Kaliningrado srityje demografiniai pokyčiai buvo dar dinamiškesni. Turint galvoje, kad būsimosios Kaliningrado srities ribose 1939 m. gyveno maždaug 1,1 mln. gyventojų¹⁴, o 1945 m. rugsėjo 1 d. srityje buvo fiksuota 129,6 tūkst. vietinių gyventojų¹⁵, galima daryti išvadą, kad Kaliningrado sritis neteko panašaus vietinių gyventojų nuosimčio kaip ir Klaipėdos kraštas. Visgi būta kelių skirtumų: pirma, dar iki 1947 m. vietiniai sudarė Kaliningrado srities civilių gyventojų daugumą, o 1947–1948 m. beveik visi senbuviai buvo organizuotai deportuoti į Rytų Vokietijos okupacinę zoną. Nuo 1948 m. rudens, arba bent jau nuo 1951 m. gegužės, oficialiai Kaliningrado srityje senųjų gyventojų nebeliko. Krašto demografinėje struktūroje dominavo naujakuriai, tiesa, jų atvykimo ir sugrįžimo atgal procesai, ypač iki 6-ojo dešimtmečio pabaigos, taip pat buvo itin dinamiški¹⁶.

Ši abiem nagrinėjamos teritorijoms pokariu būdinga demografinių pokyčių dinamika sykiu reiškė ir komunikacijos dalyvių bei juos supančio kultūrinio konteksto kaitos dinamiką. Totalus gyventojų kiekybinės ir kokybinės sandaros pasikeitimas nulėmė ir tai, kad buvusioje Rytprūsių teritorijoje tik labai menka pokario gyventojų dalis galėjo sieti praėjusio karo įvykius su nauja gyvenamąja vieta, kurion jie atsikėlė kaip naujakuriai. Kitaip tariant, erdvė, kurioje dauguma naujakurių gyveno po karo, neatitiko tos erdvės, kurioje jie išgyveno karo baisumus. Į tai ypač svarbu atkreipti dėmesį, kadangi atminties vaizdinyje svarbi ne tik laiko, bet ir erdvės dimensija; abi jos sudaro asociacijų, būtinų atsiminimui, pagrindą¹⁷. Faktiškai tai reiškia, kad daugumai naujakurių karo įvykių atminimas iš „autentiškos“ erdvės turėjo būti „perkeltas“ į naują erdvę, o tai savo ruožtu reiškė, kad toks karo atminimas emociniu požiūriu buvo gerokai neutralizuotas.

Išimtimi čia galima laikyti tik kelias pokario gyventojų grupes – palyginti negausiai išlikusius krašto senbuvių, kurių nuosimtį jau minėjome, bei demobilizuotus karius, dalyvavusius karinėse

¹¹ Докладная записка министра внутренних дел Литовской ССР А. Гайлявичуса Председателю Совета Министров Литовской ССР товарищу Шумаускасу М. Ю., 31 октября 1960 г. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. R-754, ap. 13, b. 693, l. 4.

¹² *Lietuvos TSR gyventojai: 1979 metų sąjunginio gyventojų surašymo duomenys*. Vilnius, 1980, p. 5.

¹³ Решение ЦК КП(б) и СНК Литвы „О переселении крестьянских хозяйств и сельхозрабочих в Клайпедский, Шилутский и Пагегский уезды из других уездов Литовской ССР“, 6 июля 1945 г. *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. 1771, ap. 8, b. 77, l. 8–11.

¹⁴ Апытклиiai apskaičiuota remiantis 1939 m. statistiniais duomenimis iš: BARRAN, F. R. *Städte-Atlas Ostpreussen*, 2. Aufl. Leer, 1991, S. 18.

¹⁵ *Восточная Пруссия глазами советских переселенцев. Первые годы Калининградской области в воспоминаниях и документах*. 2-е изд., испр. и доп. Калининград, 2003, с. 237.

¹⁶ КОСТЯШОВ, Ю. Обратничество в процессе заселения Калининградской области в послевоенные годы. In *Балтийский регион в истории России и Европы*. Ред. В. ГАЛЬЦОВ. Калининград, 2005, с. 211-219.

¹⁷ HALBWACHS, M. *The Collective Memory*. New York, 1980, p. 88-157.

operacijose Rytprūsiose ir po karo apsigyvenusius SSRS užkariauotose teritorijose. Kiek buvo tokių gyventojų, duomenų neturime, tačiau remdamiesi daugybe netiesioginių liudijimų, manytume, kad jų nuošimtis, ypač Kaliningrado srities pagrindiniuose miestuose ir Klaipėdoje, turėjo būti gana didelis. Be to, reikia įvertinti ir tai, kad didelę dalį pokariu Kaliningrado srityje dislokuotos SSRS kariuomenės sudarė daliniai, 1944–1945 m. dalyvavę Rytų Prūsijos užėmimo operacijoje.

Taigi dviejų grupių – senbuvų ir buvusių bei esamų karių – atmintyje karo įvykių ir pokario gyvenamosios vietos erdvės dimensija galėjo bent jau apytiksliai sutapti. Tad po karo gyvendami buvusioje Rytų Prūsijos teritorijoje, jie potencialiai galėjo pasidalinti „autentiškais“ atsiminimais apie tai, kuo pasižymėjo Antrasis pasaulinis karas šioje teritorijoje. Tačiau būtent čia ir susiduriame su pokarine SSRS komunikacinės erdvės kontrolės specifika. Kalbant apie pirmąją grupę, pažymėtina, kad daugeliui senųjų krašto gyventojų karas ir ypač paskutiniai jo metai paliko itin neigiamus atsiminimus (pasitraukimas iš namų ir bėgimas į nežinią, turto, artimųjų praradimas, o kur dar raudonarmiečių prievarta, pokario badas, etc.), tačiau pastarieji atsiminimai neturės šiame straipsnyje jokios reikšmės, kadangi po 1945 m. jiems daugiau kaip keturis dešimtmečius nebuvo jokių galimybių patekti į viešumą nei Kaliningrado srityje, nei Klaipėdos krašte. Kita grupė – karo dalyviai raudonarmiečiai bei jūreiviai – irgi turėjo savus atsiminimus apie karą, kurie, ir tai ypač svarbu, ne visuomet atitiko valdžios institutų sistemos sankcionuotą karo įvykių versiją. Vis dėlto veteranų atsiminimai, cenzūruoti ir adaptuoti prie oficialių klišių apie tai, kas ir kaip turi būti rašoma apie karą, skirtingai nei senbuvų atveju, turėjo vietą pokario viešajame diskurse. Tiesa, iki pat 9-ojo dešimtmečio pabaigos jie niekuomet negalėjo prieštarauti Komunistų partijos propagandinių institucijų sukurtiems kanonams, nurodžiusiems, kas buvo karas ir kaip jis vyko. Šie kanonai palaikė herojinį karo siužetą, kuriame beveik nebuvo vietos eilinių žmonių karo potyrių fiksavimui, lygiai kaip nebuvo vietos ir realiam įvertinimui to, kokia kaina buvo pasiekta pergalė¹⁸.

Visa tai teikia bent kelias išankstines prielaidas apibūdinant Antrojo pasaulinio karo įvykių Rytprūsiose viešą atminimą Klaipėdos krašte ir Kaliningrado srityje pokario metais: pirma, Antrojo pasaulinio karo atminimo diskursas ir praktikos nuo pat 1945 m. čia buvo, taikant Jano Assmanno kategorijas, ne tiek individualios ir ne tiek komunikacinės (arba socialinės, t. y. žmogaus kaip socialinių grupių nario), kiek kultūrinės (organizuotos, institucionalizuotos ir ceremonializuotos) atminties¹⁹ sfera, antra, labiausiai imli šiam diskursui ir praktikoms grupė buvo karo veteranai. Pas-

¹⁸ Plg. FIESELER, B. Arme Sieger. Die Invaliden des Grossen Vaterländischen Kriege. *Osteuropa*, April-Juni 2005, 55. Jhg., Hf. 4-6 (Sonderheft *Kluffen der Erinnerung. Rußland und Deutschland 60 Jahre nach dem Krieg*), S. 207; GUDKOV, L. Die Fesseln des Sieges: Rußlands Identität aus der Erinnerung an den Krieg. *Ibid.*, S. 56-73.

¹⁹ „Individualios atminties“ kategoriją greta kitų dviejų – „komunikacinės atminties“ ir „kultūrinės atminties“ – Janas Assmannas įvedė pastaruoju metu, kas rodytų, jog būtų klaidinga manyti, kad 1992 m. jo teorija įgavo baigtinį pavidalą. Plg. ASSMANN, J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992, S. 48-56; ASSMANN, J. Communicative and cultural memory. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (Media and cultural memory / Medien und kulturelle Erinnerung, Bd. 8). Ed. by A. ERLI; A. NÜNNING. Berlin, New York, 2008, p. 109–118. J. Assmanno „kultūrinės atminties“ sąvoką taikome darydami vieną išlygą, susijusią su autoriaus apibrėžtu šiai kolektyvinės atminties formai priskiriamu laiko horizontu. Pasak J. Assmanno, kultūrinė atmintis apima „mitinius laikus“ – tai, kas įvyko tolimoje praeityje. Manytume, kad XX a. Europos kontekstui tai tinka mažiau nei senovės kultūroms, kurias analizuojant ir atsirado ši sąvoka. Atminimas, vykdomas per organizuotą, institucionalizuotą ir ceremonializuotą komunikaciją, moderniaisiais laikais nebūtinai apima mitinius „aukso amžiaus“ laikus; jis gali apimti ir palyginti neseną praeitį, kartais vaidinančią gerokai didesnę visuomenės „konektyvinę struktūrą“ (vėlgi vartojant J. Assmanno terminus) palaikantį vaidmenį nei „aukso amžiaus“ simboliai bei vaizdiniai. Ateities diskusijai pagrindu galėtų tapti Astridos Erll suformuluotas pasiūlymas „kultūrinę atmintį“ vadinti tai, ką Maurice’as Halbwachsas savo laiku įvardijo kaip „kolektyvinę atmintį“ (plg. ERLI, A. Cultural memory studies: An Introduction. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (Media and cultural memory / Medien und kulturelle Erinnerung, Bd. 8). Ed. by A. ERLI; A. NÜNNING. Berlin, New York, 2008, p. 3–4.

taroji prielaida visų pirma grindžiama tuo, kad karo veteranai turėjo lengviausiai atpažinti šiame diskurse ir praktikose naudotus komunikacinius kodus.

Viešojo atminimo funkcijos

Prieš kelerius metus Vokietijoje vykdytas tarptautinis projektas parodė, kad iš daugybės karo reiškinių tik trys turėjo savo vietą pokario „realiojo socializmo“ šalių Rytų Europoje viešojo atminimo praktikose. 1944–1945 m. „išvadavimas“, aukos, sudėtos siekiant „pergalės prieš fašizmą“, ir „raudonųjų“ partizanų veikla karo metais – štai trys reiškiniai, kurių atminimas galėjo būti viešai aktualizuojamas. Visi kiti atsiminimai buvo slopinami ir galėjo egzistuoti nebent privačioje erdvėje arba išeivijoje²⁰. Pritariant šiai išvalgai, kuri neabejotinai pasitvirtina ir pokario Lietuvos kontekste, būtina pažymėti, kad Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities atveju aktualizuojami galėjo būti tik du pirmieji reiškiniai, kadangi apie prosovietinių partizanų veiklą šiose teritorijose karo metais bent jau nieko nežinoma.

Tad SSRS atitekusioje buvusios Rytų Prūsijos dalyje po karo ištis buvo atmenamas ne tiek karas, kiek jame pasiekta pergalė. Visa karo patirtis tokiu būdu buvo redukuojama į vieną „išvadavimo“, arba iškovojo, siužetą, kuriame pergalė atliko kulminacijos vaidmenį. Kiti įvykiai, susiję su civilių Rytų Prūsijos gyventojų likimu, Raudonosios armijos karių elgesiu Rytprūsiose, trofėjų komandų vykdytu turto išgabenimu, plėšikavimu ir ūkio skurdinimu, tokioje situacijoje, kai karo atminimas buvo formuojamas išimtinai instituciškai, neturėjo jokio aktualumo. Tai reiškia, kad šios analizės apimtys dar labiau susiaurėja, ir faktiškai bus tiriamas Rytų Prūsijos užkariavimo viešas atminimas.

Toks tyrimas atliekamas suvokiant, kad viešosios atminimo kultūros analizė iš esmės yra praeities reprezentavimo būdų analizė, kurioje svarbiausias vaidmuo tenka įvairiausioms praeities perteikimo formoms: istoriografijai, paminklams, šventėms ir atminimo ritualams, gatvėvardžiams, muziejų ekspozicijoms, parodoms, archyvams, ikonografijai, grožinei literatūrai, kino filmams ir t. t. Tai – labai platus atminimo kultūros analizės šaltinių spektras. Susipažinus su bet kuriuo iš jų, bus nesunku pastebėti, kad „išvadavimui“ (kurio siužetas, galima išsyk pastebėti, visuomet būdavo agresyvus ir siejamas su realiais ir išsigalvotais „šturmais“), taip pat ir pergalei kiekvienu atveju buvo teikiama didelė reikšmė. Daugybė pseudomokslinės ir nemokslinės istoriografijos, šimtai paminklų ir nuotraukų, karvedžių, kariuomenės ir pergalės įprasminimas gatvėvardžiuose, toponimikos keitimo kampanijos Kaliningrado srityje, Klaipėdos ir Kaliningrado kraštotyros muziejų ekspozicijos, pergalės ir „išvadavimo“ minėjimai (sausio 28 d., balandžio 9 d., gegužės 9 d.) bei atminimo ceremonijos ir kalbos, pasakytos šių minėjimų metu, taip pat tam skirti kino filmai (pvz., 1945 m. Jakovo Poselskio režisuotų dokumentinių kino kronikų ciklas) – šio tyrimo erdvės atveju visa tai be galo turtingas šaltinių kompleksas „išvadavimo“ ir pergalės viešajam atminimui analizuoti. Tačiau mums atrodo svarbiau atsakyti į klausimą, ne kaip buvo atmenamas karas, o kodėl. Kodėl tik minėti du reiškiniai – „išvadavimas“ ir pergalė – buvo aktualūs viešajame Antrojo pasaulinio karo atminime pokariu? Manytumėme, jog atsakymas į šį klausimą turėtų paaiškėti, jei atkreipsime dėmesį į funkcijas, kurias atliko viešas „išvadavimo“ ir pergalės atminimas Klaipėdos krašte bei Kaliningrado srityje po karo. Toliau išskirtos trys funkcijos, aktualios tiek Klaipėdos, tiek Kaliningrado kontekstams.

²⁰ Plg. FLACKE, M.; SCHMIEGELT, U. Mythen der Nationen. Kampf der Erinnerungen. Über die Schwierigkeiten der Musealisierung europäischer Zwangsmigrationen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, Hf. 1, S. 54-55.

1. Teritorinę priklausomybę legitimavusi funkcija yra pirmoji, kurią būtų galima išskirti nagrinėjant viešąjį karo atminimą Klaipėdoje ir Kaliningrade. Tokios funkcijos egzistavimą, manytumėme, galima argumentuoti visų pirma, atrodytų, savaime suprantamu dalyku, kad pergalė buvo pasiekta kare su Vokietija, tačiau erdvė, kurioje vyko atminimas, anksčiau irgi priklausė tai pačiai Vokietijai, o SSRS atiteko kaip karo grobis. Be to, pergalės siužetą sudarė legitimuojantiems siužetams būdingi kovos, iškovojo motyvai, kuriuose raudonarmiečiai buvo pozityvieji veikėjai, atlikę „išvaduotojų“ misiją, o vadinamieji „hitlerininkai“ – negatyvieji veikėjai. Šis kanonas visiškai nepasikeitė iki pat 1990 m. Tai neabejotinai rodo, kad viena svarbiausių viešojo atminimo funkcijų buvo pagrįsti, arba legitimuoti, 1945 m. prie SSRS prijungtų buvusių Rytų Prūsijos teritorijų teisingumą ir teisėtumą.

Atkreipkime dėmesį, kad „išvadavimo“ minėjimai pokario Klaipėdoje vykdavo sausio 28 d., Kaliningrade – balandžio 9 d. Pergalės minėjimai abiem atvejais sutapo: kaip ir visoje SSRS, gegužės 9-oji nuo pat karo pabaigos buvo minima kaip Pergalės diena, o 1965 m. Leonido Brežnevo įsaku tapo SSRS valstybine švente ir nedarbo diena²¹. Tačiau pergalės minėjimai nei Klaipėdoje, nei Kaliningrade nebuvo tokie svarbūs kaip atitinkamai sausio 28 d. ir balandžio 9 d. minėjimai. Kodėl?

1945 m. sausio 28 d., kai I Pabaltijo fronto pajėgos užėmė Klaipėdos miestą, buvo pateikiama kaip ne tik Klaipėdos, bet ir visos Lietuvos galutinio „išvadavimo“ simbolis (nepaisant to, kad I Pabaltijo fronto karinė operacija Kuršių nerijoje iš tiesų dar truko iki 1945 m. vasario 4 d.). Panašiai ir Kaliningrado atveju balandžio 9 d. buvo suvokiama ne tik kaip Kenigsbergo tvirtovės įgulos kapituliacijos diena, 1945 m. balandžio 6 d. prasidėjusio šturmo baigtinė data, bet taip pat siejama su Rytų Prūsijos užkariavimo baigtimi²²; nepaisant to, kad Vokietijos pajėgos kai kuriose būsimoios Kaliningrado srities vietose išsilaikė beveik iki pat Reicho kapituliacijos, taigi balandžio 9 d. dar nereiškė Rytų Prūsijos karinės operacijos pabaigos. Kitaip tariant, buvo teigiama, kad karas Lietuvoje faktiškai baigėsi sausio 28 d., o Kaliningrado srityje – balandžio 9 d.

Visgi būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad sausio 28 d. Klaipėdoje buvo siejama daugiau su „išvadavimo“, o balandžio 9 d. Kaliningrade – su pergalės ir jos siekiant kritusių aukų atminimu. Toks akcentų pasiskirstymas galėtų liudyti, jog Klaipėdos atveju svarbesnį vaidmenį atminimo diskurse vaidino „išvadavimo“ siužetas, kuriame vienas pagrindinių buvo „lietuviškų“ žemių „išlaisvinimo“ ir sujungimo leitmotyvas; Kaliningrado atveju svarbesnį vaidmenį vaidino aukų, sudėtų siekiant pergalės prieš „fašizmą“, „prūsiškąjį militarizmą“, etc., siužetas, kuris propagandiniame lygmenyje, ypač tuoj po karo, labai dažnai buvo siejamas su kerštu už „vokiečių“ nuniokotas teritorijas SSRS gilumoje. Iš esmės tai galima interpretuoti kaip dvi gana skirtingas teritorijų prijungimo legitimavimo strategijas. Abiem atvejais buvo apeliuojama į „istorinės tiesos“ atkūrimą, tačiau rėmimasis tradicija turėjo gerokai daugiau reikšmės būtent Klaipėdos atveju. Kaliningrado srityje propagandinio mito, teigusio šios teritorijos „slaviškas šaknis“²³, praėjus dešimtmečiui po karo buvo atsisakyta. Tačiau Klaipėdos kraštas Lietuvoje visą pokario laikotarpį buvo suvokiamas kaip „istorinės lietuviškos žemės“, kurios, be to, jau priklausė Lietuvai 1923–1939 m. Tad Kaliningrade, skirtingai nei Klaipėdoje, daugiau reikšmės buvo teikiama „karo grobio“, „atpildo“, „keršto“ ir kitiems motyvams. Beje, karui baigiantis, būtent tokią Kaliningrado prijungimo prie SSRS motyvą pripažino ir sąjunginių valstybių vadovai. Winstonas Churchillis 1944 m. vasario pabaigoje laiške Stalinui atsakingai pareiškė,

²¹ SCHERRER, J. Sowjetunion / Rußland. Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung. In *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen: eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums*. Bd. II. Hrsg. von M. FLÄCKE. Berlin, 2004, S. 627.

²² Plg. BRODERSEN, P. Op. cit., S. 121.

²³ КОСТЯШОВ, Ю. Изгнание прусского духа..., c. 28–31; BRODERSEN, P. Op. cit., S. 93–100.

kad Kenigsbergo ir gretimos srities perdavimą SSRS laiko „pagrįsta Rusijos pretenzija <...> Šios Rytprūsių dalies žemė paženklinta rusišku krauju, dosniai pralietu bendrojo reikalo vardan“²⁴. Stalinas Potsdamo konferencijoje 1945 m. liepos 23 d. irgi pažymėjo norįs gauti bent vieną Vokietijos teritorijos gabalėlį kaip „mažytį patenkinimą dešimtims milijonų“ SSRS gyventojų²⁵.

Kodėl, viešai atmenant „išvadavimą“ ir pergalę, buvo aktualu legitimuoti teritorijų prijungimą? Čia svarbiausia atkreipti dėmesį į tai, kad Lietuvos, Lenkijos, Rytų Prūsijos teritorinių ribų klausimas 1944–1945 m. sandūroje faktiškai priklausė vien nuo J. Stalino ir jo aplinkos malonės. Sutartis dėl Rytprūsių padalijimo pagal J. Stalino Teherano konferencijoje pasiūlytą principą tarp SSRS ir jos pripažįstamos Lenkijos valdžios – Lenkijos liaudies išlaisvinimo komiteto (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*) – buvo sudaryta dar 1944 m. liepos 27 d.²⁶ O 1945 m. vasario pradžioje, III Baltarusijos frontui puolant pietinėje Rytprūsių dalyje, Lenkijos vyriausybė jau buvo paskyrusi įgaliotinį savajai Rytų Prūsijos daliai²⁷. Taigi Lenkijos vyriausybė 1945 m. vasarį jau vykdė Stalino sprendimą ir toli gražu nelaukė Taikos konferencijos. Panašiai ir Lietuvos SSR vadovybė, karo metu būdama Rusijoje, puikiausiai suprato, kad pokario Lietuvos ribų klausimas priklausė tik nuo Stalino. Aukščiausiems tuometiniams sovietinės Lietuvos vadovams iki pat paskutinio momento buvo delsiama pranešti galutinį sprendimą: pasak jų atsiminimų, Stalino patikinimas dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai buvo gautas tik 1944 m. liepos pradžioje, prieš pat Vilniaus užėmimą, o dėl Klaipėdos – 1944 m. spalio pradžioje, jau pradėjus vadinamąją „Memelio operaciją“²⁸. Visgi šią operaciją pradėjus, Lietuvos vadovybė jau taip pat žinojo, kad Klaipėdos kraštas vėl priklausys Lietuvai. Tad 1944 m. spalio 10 d. Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Mečislavas Gedvilas paskyrė tarybos įgaliotinį Klaipėdos kraštui – Viktorą Bergą²⁹; taip pat buvo paskirtas ir Komunistų partijos atstovas – Nikolajus Šilinas³⁰.

Būsimosios Kaliningrado srities atveju situacija buvo kiek kitokia: joks civilinės valdžios įgaliotinis paskirtas nebuvo, o civilinę administraciją pradėta formuoti tik 1946 m. balandį. Tai liudytų, kad Stalinas labai ilgai delsė, nustatydamas galutinį šios teritorijos pokario priklausomybės statusą.

Atrodo, reikėtų atmesti galimybę, kad buvo delsiama laukiant Potsdamo konferencijos sprendimo, nes tokio sprendimo nebuvimas nesutrukdė SSRS perduoti dalį Rytprūsių Lenkijai (oficialus

²⁴ Переписка председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. 1. Москва, 1976, с. 242–243.

²⁵ Tai, beje, buvo užfiksuota tik JAV Valstybės departamento paskelbtoje Potsdamo konferencijos medžiagoje: “<...> the Russians had suffered and had lost so much blood that they were anxious to have some piece of German territory so as to give some small satisfaction to the tens of millions of their inhabitants who had suffered in this war”: UNITED STATES DEPARTMENT OF STATE. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945*. Vol. II. Washington (D. C.), 1960, p. 305.

²⁶ Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и Польским Комитетом Национального Освобождения о советско-польской границе, 27 июля 1944 г. In *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII: январь 1944 г. – декабрь 1945 г. Москва, 1974, с. 156–157.

²⁷ NEUMANN, R. *Ostpreussen 1945-1955* (Ostdeutschland unter fremder Verwaltung, I). Frankfurt / Main–Berlin, 1955, S. 1.

²⁸ Tiesa, anot A. Sniečkaus, Stalinas 1944 m. liepos pr. susitikimo su Pabaltijo respublikų vadovais metu išsyk jam žadėjęs ir Vilnių, ir Klaipėdą. Tačiau J. Paleckio atmintyje tas pats motyvas, kai Stalinas esą liepos iškelti užimtoje Klaipėdoje lietuvišką vėliavą, įvyko spalio 10 d., kai Stalinas pranešęs tai Sniečkui telefonu. J. Paleckio versiją patvirtintų ir tai, kad kitas 1944 m. liepos pr. susitikimo Maskvoje dalyvis M. Gedvilas paminėjo, jog ten buvo kalbama tik apie vėliavos iškėlimą virš Vilniaus. Plg. [A. Sniečkaus susitikimo su Vilniaus dailininkais 1973 m. stenograma]. *LYA*, f. 3377, ap. 51, b. 80, l. 15; ПАЛЕЦКИС, Ю. *В двух мирах*. Москва, 1974, с. 442–443; GEDVILAS, M. *Lemiamas posūkis: 1940–1945 metai*. Vilnius, 1975, p. 238–239.

²⁹ V. Bergo atsiminimai, publikuoti *Tarybinėje Klaipėdoje*, 1974 12 05, Nr. 284 (8251).

³⁰ *Tarybinė Klaipėda*, 1986 01 28, Nr. 23 (11612).

perdavimas įvyko 1945 m. gegužės 23 d.³¹). Ko gero, šiuo atveju reikėtų konstatuoti, kad Stalinas, pareikalavęs Kenigsbergo, dar neturėjo galutinio sprendimo, koku būdu jis bus integruotas į SSRS. Iki 1944 m. didelę įtaką tam galėjo daryti ta aplinkybė, kad Kenigsbergas buvo potenciali kompensacija Lietuvai, jeigu jai nebūtų atitekęs Vilnius. Manoma, kad būtent todėl 1944 m. pradžioje SSRS Užsienio reikalų liaudies komisaras Viačeslavas Molotovas siūlė LKP vadovybei apsvarstyti, kiek Rytprūsių teritorijos ji pageidautų prijungti prie Lietuvos SSR³². Ko gero, neatsitiktinai 1943–1944 m. Maskvos radijas ne sykį pranešinėjo, kad šis „nuo amžių lietuvių gyventas kraštas bus grąžintas Lietuvai“³³. Pagaliau įdomiai atrodo šiame kontekste ir Vilniaus universiteto mokslininkų 1944 m. rudenį gautas užsakymas parengti Rytprūsių šiaurinės dalies žemėlapius su lituanizuota toponimika bei hidronimika³⁴. Tai liudytų, kad dar 1944 m. pabaigoje būta tikimybės, kad ne tik Klaipėdos kraštas, bet ir didesnė Rytprūsių dalis bus prijungta prie Lietuvos. Antra vertus, visa tai tegalėjo būti Stalino ir jo aplinkos manipuliacijos dėliojant konkrečiu momentu palankiausią teritorinę konfigūraciją. Santykių su Lenkija prioriteto egzistavimas galėtų paaiškinti, kodėl Lietuvos vadovybei iki paskutinio momento buvo delsiama pranešti sprendimą dėl Vilniaus. Panašu, kad vėliau, Klaipėdą grąžinant Lietuvai, buvo puikiai suprantama, kad abiejų teritorijų „buržuazinio režimo“ metais viešajame diskurse sukėlusių tiek įtampų, grąžinimas leis palaikyti SSRS „draugiškumo lietuvių liaudžiai“ įvaizdį.

Į Rusijos gilumą karo metais pasitraukusi sovietinės Lietuvos vadovybė iki paskutinio momento nežinojo, ar Klaipėda vis dėlto bus prijungta prie Lietuvos, ir tuo galima paaiškinti specifinės legitimavimo strategijos pasirinkimą. Jos užuomazgas karo metais išplėtojo režimui lojalūs istorijos rašytojai (Antanas Venclova, Kazys Sideravičius, Juozas Žiugžda), kurie propagandinės reikmėms nepaprastai aktyviai naudojo lietuvių ir vokiečių santykių istorijos siužetus. Iš esmės jie taikėsi prie sovietinės istoriografijos, kuri buvo paversta Stalino režimo legitimacijos įrankiu jau 4-ajame dešimtmetyje ir kurioje karo metais propagandinės implikacijos tik sustiprėjo: istorikai turėdavo antivokiškas klišes iš spaudos perkėlinėti į oficialių SSRS Mokslų akademijos žurnalų numerius, parodydami, kaip „nuo amžių“ „rusų liaudis“ kovojo su „vokiečių agresija“. Į Rusijos gilumą 1941 m. pasitraukę sovietinio Lietuvos režimo šalininkai, demonstruodami lojalumą ir bendrą dalyvavimą vienoje kovoje, irgi turėjo užsiimti propagandinių tekstų reprodukovimu. Maskvoje veikusi speciali Lietuvos TSR valstybinė leidykla leido nedidelio formato propagandines knygytes, kuriose minėti istorijos rašytojai vertė į lietuvių kalbą prie „tautų draugystės“ ideologemos priderintus pasakojimus apie Lietuvos istoriją. Visi jie vienaip ar kitaip lietuvių ir vokiečių (dabar jau įtraukiant ir rusų vaidmenį) santykius ir faktiškai apėmė du teminius blokus: kovą su „kryžiuočiais“³⁵ bei „imperialistų agresiją“ prieš „darbo liaudį“ Pirmojo pasaulinio karo metais³⁶. Ypatingą dėmesį vertėtų atkreipti į Maskvoje leistas Povilo Pakarklio parengtas knygeles, skirtas Prūsų Lietuvos istorijai. Panašu, kad neatsitiktinai jose buvo aktualizuojami tradiciniai lietuvių ir

³¹ NEUMANN, R. Op. cit., S. 2.

³² KULAKAUSKAS, A. [Pasisakymas diskusijoje Kaliningrado srities tema]. In *Lietuva ir jos kaimynai: Metinės konferencijos tekstai, Vilnius, 1996 m. lapkričio 22–23 d.* Vilnius, 1997, p. 136–137. LAURINAVIČIUS, Č. Lietuvos valstybingumo galimybių mozaika. In *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. ANUŠAUSKAS; Č. LAURINAVIČIUS. Vilnius, 2007, p. 189–190.

³³ NIKŽENTAITIS, A. Kaliningrado problema Lietuvos ir Vokietijos politikoje. *Mokslas ir gyvenimas*, 1995, Nr. 1 (446), p. 7.

³⁴ GUDELIS, V. Ketinimai priskirti Lietuvai dalį buvusių Rytprūsių teritorijos. *Ramuva*, 1989, Nr. 1, p. 42.

³⁵ ŽIUGŽDA, J. *Lietuvių tautos kova prieš vokiškuosius grobikus riterius*. Maskva, 1942; SIDERAVIČIUS, K. *Nuo Durbės ligi Žalgirio*. Maskva, 1944.

³⁶ VENCLOVA, A. *Po Liudendorfo batu. 1915–1918 metų vokiečių okupacija Lietuvoje*. Maskva, 1942; ŽIUGŽDA, J. *Kaip vokiškieji imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917–1918 metais*. Maskva, 1943.

vokiečių santykių lietuvių nacionaliniame praeities siužete motyvai, o Prūsų Lietuva vadinta „pagrobta iš lietuvių“ žeme³⁷. Povilo Pakarklio ir kitų autorių tekstus galima laikyti savotišku „laidu“, leidžiančiu suvokti, kad Antano Sniečkaus aplinkoje karo metams būdingą antivokišką konjunktūrą stengtasi išnaudoti rengiant dirvą Klaipėdos (o eventualiai ir didesnės Rytprūsių dalies) inkorporavimui į Lietuvą pateisinti. Tokios strategijos naudojimą išduoda ir 1945 m. sausio pabaigoje, vos užėmus Klaipėdą, Lietuvos spaudoje išsyk pasirodžiusi publikacijų serija, kurioje Klaipėdos krašto „istorinis lietuviškumas“ buvo postuluojamas „vokiečių agresijos“ XIII–XV a., „germanizacijos“ ir „vokiškųjų agentų“ veiklos prieš tarpukario Lietuvą kontekste³⁸.

„Vokiečių“ vaidmenis regiono praeities siužete pateikiant išskirtinai negatyviai, buvo galima be jokių skrupulų eliminuoti visą vokiškąją krašto praeitį. Remiantis šia strategija, 1945 metai Klaipėdos krašto istorijoje turėjo būti interpretuojami taip, tarsi Lietuvai yra grąžinama kadaise vokiečių „pagrobta“ žemė, ji „išlaisvinama“ iš „vokiečių priespaudos“. Tai leido Klaipėdos grįžimą Lietuvai pateikti kaip teisėtą ir teisingą.

Visgi kaip tik tokios legitimavimo strategijos naudojimas skyrė Klaipėdos ir Kaliningrado atvejus. Išties antivokiškumas tiek Klaipėdos, tiek Kaliningrado atvejais³⁹ buvo bendras ideologinis kontekstas, leidęs traktuoti Stalino įgyvendintus teritorinius pertvarkymus kaip teisėtus ir teisingus. Tačiau Klaipėdos atveju su juo susiję vaizdiniai iškyla kaip papildomas mentalinio Klaipėdos pasisavinimo argumentas (visų pirma teigiamas istorinis Klaipėdos lietuviškumas; antivokiškumas jį tik palaiko), o Kaliningrade jis ilgainiui tapo vieninteliu argumentu. Kai 6-ajame dešimtmetyje buvo marginalizuoti⁴⁰ panašūs į Klaipėdos atvejį bandymai pokarinę Kaliningrado priklausomybę pagrįsti „istorinės rusų teisės“ mitu, Rytprūsių užkariavimas 1944–1945 m. tapo Kaliningrado istorijos atskaitos tašku, o antivokiškumo, kuriuo rėmėsi Rytprūsių užkariavimo 1944–1945 m. siužetas, vaidmuo buvo gerokai aktualesnis nei Klaipėdoje.

Tokios akcentų skirtybės Klaipėdoje ir Kaliningrade lėmė ir kitus skirtumus, kurie išryškėja gilinant į antrąją „išvadavimo“ bei pergalės viešojo atminimo funkciją.

2. Kilmės mito funkcija yra antroji, kurią išskirtumėme, nagrinėdami pergalės ir „išvadavimo“ viešojo atminimo reikšmines orientacijas Klaipėdoje ir Kaliningrade. Politiniams (politiškai instrumentalizuojamiems) mitams skirtoje literatūroje modernių laikų kontekste „kilmės mitais“ (vok. *Gründungsmythos*) vadinami tam tikroms komunikacinėms terpėms aktualūs pasakojimai, perteikiantys tautos, miesto, žmonių grupės ar idėjos kilmės, pradžios, steigimosi arba kūrimosi siužetą. Etiologinė šių siužetų forma susieja praeitį su dabartimi ir formuoja dabarties vertybes. Be to, tokie mitai turi grupinio bendrumo ir unikalumo apibrėžimo potencialą. Dėl šių priežasčių atitinkamos komunikacinės terpės savo kilmės mitus sakralizuoja⁴¹.

³⁷ PAKARKKLIS, P. *Lietuvių vokiečių Mažosios Lietuvos*. Maskva, 1942; PAKARKKLIS, P. *Kryžiuočių valstybinė santvarka pagrobta iš lietuvių srityse*. Maskva, 1944.

³⁸ ПАКАРКЛИС, П. Клайпедская область – литовская земля. *Советская Литва*, 1945 01 30; BALDŽIUS, J. Klaipėdos kraštas istorijos būvyje. *Tiesa*, 1945 01 31; SIMONAITYTĖ, I. Buvau ir aš jų tarpe. *Valstiečių laikraštis*, 1945 02 03.

³⁹ Plg. ХОПНЕ, Б. О. *Op. cit.*, c. 237–268.

⁴⁰ КОСТЯШОВ, Ю. *Изгнание прусского духа...*, c. 31; BRODERSEN, P. *Op. cit.*, S. 99.

⁴¹ Plg. BIZEUL, Y. Theorien der Politische Mythen und Rituale. In *Politische Mythen und Rituale in Deutschland, Frankreich und Polen*. Hrsg. von Y. BIZEUL. Berlin, 2000, S. 15–39; HEIN, H. Historische Mythos- und Kultforschung. Thesen zur Definition, Vermittlung, zu den Inhalten und Funktionen von Historischen Mythen und Kulturen. In *Politische Mythen* (Mythos: Fächerübergreifendes Forum für Mythosforschung, No. 2). Hrsg. von P. TEPE; T. BACHMANN; B. zur NIEDEN; T. SEMLOW; K. WEMHÖNER. Würzburg, 2006, S. 34–35; *Deutsche Gründungsmythen* (Jahrbuch Literatur und Politik, Bd. 2). Hrsg. von M. GALLI; H.-P. PREUßER. Heidelberg, 2008.

Istoriografijoje jau buvo pastebėta, kad Kaliningrado atveju po Antrojo pasaulinio karo tokio mito vaidmenį vaidino 1945 m. užkariavimo siužetas ir jį įprasminę simboliai⁴². Klaipėdoje kurį laiką po karo 1945 m. „išvadavimui“ irgi buvo teikiama panaši reikšmė. Tiesa, čia bent pirmaisiais pokario metais išvelgtumėme dviejų tarpusavyje gana besiskiriančių kilmės mitų formavimąsi. Vieno iš jų siužeto pagrindą bent iki 1947–1948 m. sudarė visa lietuvių ir vokiečių santykių, susijusių su Klaipėdos kraštu, istorija, o 1945 metai teatliko kulminacijos vaidmenį, nors ir ženklino naujosios epochos pradžią. Būtent tokio siužeto formavimusi galima paaiškinti tai, kad, kaip minėta, bent pirmaisiais pokario metais Klaipėdos užėmimas 1945 m. buvo traktuojamas kaip laisvės „vokiečių priespaudoje“ buvusiai teritorijai suteikimas (sykiu ir gyventojams, bet gyventojų 1945 m. beveik nebeliko)⁴³. Antra vertus, formavosi ir kitas kilmės mitas, panašesnis į kaliningradietiškaį, kuriame 1945 metai buvo Klaipėdos istorijos pradžia. Būtent pastarasis galiausiai buvo įtvirtintas viešojoje komunikacijoje, kai apie 1947–1948 m. Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje buvo visiškai nutraukti saitai su ikikariniu laikotarpiu ir viešai atmenami tik naujųjų klaipėdiečių kolektyvinės patirties pokariu elementai, tokie kaip griuvėsių valymo talkos, miesto „atstatymas“ ir pan. Ši dviejų kilmės mitų formavimosi kontekstą reikėtų sieti su jau anksčiau aprašytu dviejų tapatumo orientacijų – „lietuviškos“ ir „tarybinės“ – konkurencijos pirmųjų pokario metų Klaipėdoje (taip pat ir Lietuvoje) kontekstu⁴⁴.

Galima Klaipėdoje įsitvirtino antrasis kilmės mitas, ir tai iš dalies galima paaiškinti tuo, kad absoliuti dauguma pokario gyventojų atsikėlė į Klaipėdos kraštą po 1945 m., todėl buvo visai ne taip svarbu, kaip adekvačiai naujakuriai reflektuos – ir ar apskritai reflektuos – jo praeitį iki 1945 m. Gero, kai svarbiau buvo tai, kaip adekvačiai bus reflektuojami pačių 1945 m. ir pokariniai įvykiai, kadangi tik jų pagrindu formuojami siužetai viešojoje komunikacijoje galėjo būti adekvačiai „perskaityti“ ir atlikti telkiamąją funkciją. Taip pat buvo ir Kaliningrado srityje. Abiejose teritorijose 1945 m. įvykiai turėjo priminti apie naujosios epochos pradžią. Štai kodėl „išvadavimo“ siužeto reprodukovimas po karo atliko ir naujosios socialinės bei politinės tvarkos kilmės pagrindimo funkciją.

Tai reiškia, kad didžioji viešosios atminimo kultūros reikšminio turinio dalis buvo orientuota į 1945 m. užkariavimo, kaip aukščiausios, didžiausią pagarbą turinčios kelti vertybės, iškėlimą. Todėl joks kitas praeities įvykis nei Klaipėdoje, nei Kaliningrado srityje po karo nesusilaukė tiek įvairių reprezentavimo bandymų, kiek „išvadavimas“, „šturmas“, Rytprūsių užkariavimas. Mažai to, Klaipėdoje iki XX a. 7-ojo dešimtmečio, o Kaliningrado srityje – net iki 9-ojo dešimtmečio tai buvo iš esmės vienintelis praeities įvykis, apie kurį buvusių Rytprūsių naujakuriai galėjo daugiau sužinoti (šiuo atveju nekreipiamas dėmesys į pavienės išimtis). 1945 metams tapus atskaitos tašku, naujosios eros pradžia, galėjo būti atmenamas tik Rytprūsių užkariavimas, rečiau – naujųjų gyventojų kolektyvinės patirties pokariu elementai.

Ši teiginį gerai paliudytų, pvz., vietinių kraštotyros muziejų (Kaliningrade toks muziejus įsteigtas 1946 m., Klaipėdoje – 1949 m.) veiklos orientavimas. Klaipėdos atveju „išvadavimas“, o Kaliningrado atveju „šturmas“, taip pat pokario „socialistinės pažangos“ propaganda buvo vienintelės temos, su kuriomis šiuose muziejuose kelis pokario dešimtmečius buvo galima išsamiau susipažinti⁴⁵. Beje, čia galima pastebėti, kad dvi minėtos temos buvo lengvai susiejamos į vieną siužetą.

⁴² Plg. HOPPE, B. *Auf den Trümmern...*, S. 111; BRODERSEN, P. Op. cit., S. 119.

⁴³ Pvz., 1946 m. Klaipėdoje, SSRS karių kapinėse, buvo planuojama pastatyti didelį Laisvės paminklą: *Raudonasis švyturys*, 1946 03 12, Nr. 19 (21).

⁴⁴ Plačiau apie tai žr.: SAFRONOVAS, V. „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas..., p. 69–74.

⁴⁵ Plg. КОСТЯШОВ, Ю. *Изгнание прусского духа...*, c. 38–39; ELERTIENĖ, B. Klaipėdos kraštotyros muziejaus indėlis į miesto kultūrinį gyvenimą. In *Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai*. Ats. red. M. JUČAS; S. OVERAITĖ. Vilnius, 1977, p. 43.

1945 metai buvo atskaitos taškas, nuo kurio atsispirdami propagandistai galėjo įrodyti „darbo žmonių“ gerovės naujomis politinėmis sąlygomis augimą. Ypač tai pasakytina apie pirmąjį pokario dešimtmetį, kai buvo bepigu „socialistinę pažangą“ vaizduoti lyginant su sugriovimų ir nuniokojimų kupina 1945 m. padėtimi. Tad vienas pagrindinių akcentų 1945 m. „išvadavimo“ minėjimų metu tuomet buvo priminti, kaip „tarybinės visuomeninės ir valstybinės santvarkos pranašumų dėka“ pasikeitė miestas po „išvadavimo“, kaip „kasdien gerėja darbo žmonių gerbūvis“⁴⁶.

Kraštotyros muziejų ekspozicijų turiniai – ne vienintelis pavyzdys. Tos pačios vertybinės orientacijos pirmaisiais pokario dešimtmečiais atsispindi ir kitose praeities reprezentacijose. Pvz., visi be išimties pokario Klaipėdoje iki 8-ojo dešimtmečio iškilę paminklai orientavo į viešąjį atminimą arba į „išvadavimo“ ir pergalės siužetą, arba į pokario laikotarpį. Prie jų reikia priskirti ne tik pergalę ar Raudonosios armijos karių atminimą tiesiogiai įprasminusius paminklus, prie kurių dar grįšime, bet ir 5–6-ojo dešimtmečių sandūroje viešąsias Klaipėdos erdves užpildžiusias Stalino statulas⁴⁷. Situacija Kaliningrade šiuo aspektu buvo panaši: ten pokariu viešosiose erdvėse iškilo net 13 paminklų, susijusių su karu⁴⁸, ir nė vieno, kuris būtų susijęs su prieškarine miesto praeitimi (nei Vladimiras Leninas, nei Karlas Marksas, nei Ernstas Thälmannas nieko bendra su ikikarinio Karaliaučiumi neturėjo). Visgi čia, manytumėme, būta vieno esminio skirtumo: Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje jau nuo 6–7-ojo dešimtmečių sandūros 1945 metų, kaip atskaitos taško, ribą pradėta „peržengti“, pamažu savinantis atskirus simbolius ir siužetus iš ikikarinio laikotarpio; Kaliningrade pirmieji tokio „peržengimo“ bandymai irgi fiksuojami tuo pačiu metu⁴⁹, tačiau turėjo praeiti dar trys dešimtmečiai, kad ikikarinė praeitis būtų įsileista į Kaliningrado viešąją atminimo kultūrą panašiu mastu, kaip tai gerokai anksčiau įvyko Klaipėdoje. Todėl teigtumėme, kad Klaipėdoje 1945 m. „išvadavimas“ ilgainiui prarado kilmės mito funkciją (aktyviausiai šis pokytis vyko 9-ajame dešimtmetyje⁵⁰). Ir atvirkščiai, Kaliningrade 1945 m. Rytprūsių užkariavimas iki šiol neatrodo nustojęs atlikti tokią funkciją.

Iš esmės apibūdintieji pokyčiai yra susiję su kiek platesniu reiškiniu – tapatumo orientacijų kaita. Kilmės mitas yra viena iš grupinę tapatybę pagrindžiančių priemonių. Rytprūsių užkariavimo siužetu besiremiantis kilmės mitas ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade priklausė „tarybinės“ tapatumo orientacijos reikšmių sistemai. Šios tapatumo orientacijos funkcionavimo kontekstus pokario Klaipėdoje anksčiau jau esame trumpai apibūdinę⁵¹, tad čia belieka pridurti, kad nuo 7–8-ojo dešimtmečių sandūros Klaipėdoje vis labiau aktyvėjo nacionalinių lietuvių kultūros elementų aktualizavimas, sykiu ir „lietuviškos“ Klaipėdos praeities paieškos. Tai lėmė, kad „tarybinė“ tapatumo orientacija pirma buvo užgožta, o paskui visai nuslopinta. Kaliningrade nieko panašaus neįvyko: nepaisant to, kad visą pokario laikotarpį ten būta daugiau ar mažiau išplėtotų bandymų ieškoti „rusų“ Kalinin-

⁴⁶ Treji metai. *Raudonasis švyturys*, 1948 01 28, Nr. 22 (542); PETRAUSKAS, K. Šlovingos lietuvių tautos pergalės. *Tarybinė Klaipėda*, 1954 01 28, Nr. 20 (168).

⁴⁷ Statulos buvo bendresnio Stalino kulto išraiška, tačiau pergalė kare iki 1956 m. SSRS buvo vienas esminių Stalino kulto elementų; anot tuometinės propagandos, Stalinas yra tas „genijus“, kuriam „tarybinė liaudis“ turi būti dėkinga už pasiektą pergalę; tokį įspūdį galima susidaryti iš 1946 m. J. Stalino vardu išleistos ir pokario metais aktyviai partiniame švietime naudotos dokumentinės knygos „Apie Sovietų Sąjungos Didįjį Tėvynės karą“: СТАЛИН, И. *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Изд. 5-ое. Москва, 1947.

⁴⁸ Žr.: КУЛАКОВ, В.; БАХТИН, А.; ОВСЯНОВ, А.; ЧЕБУРКИН, Н. *Памятники истории и культуры. Калининград*. Москва, 2005.

⁴⁹ Plačiau žr.: МАТТЕС, Э. *Запрещенное воспоминание...*, c. 100–103.

⁵⁰ Žr.: SAFRONOVAS, V. „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas..., p. 78–83.

⁵¹ Plg. Ibid., p. 65–73; SAFRONOVAS, V. Identitätskonflikte, Symbolwerdung der Grabstätten und der Kult um die Befreier in Memel / Klaipėda des 20. Jahrhunderts. *Annaburger Annalen*, 2008, Nr. 16, S. 219–226.

grado srities ikikarinėje praeityje⁵², reikėtų sutikti su P. Brodersenu, kad 1945 m. kilmės mitas šiuos bandymus užgožė⁵³. Tad nacionaliniais simboliais besiremianti alternatyva, panaši į klaipėdietišką, ten neiškilo. Viešas orientavimas į „tarybinį“ kultūrinį kontekstą ten buvo aktualus gerokai ilgiau, ir tik SSRS byrėjimo akivaizdoje prasidėjo iki šiol besitęsiančios alternatyvų paieškos.

3. Karių pagerbimo funkcija yra trečioji, kurią galima išskirti iš visų „išvadavimo“ ir pergalės viešojo atminimo funkcijų pokariu. Viešas karių pagerbimas režimo rankose buvo vienas iš savilegimavimo instrumentų, sykiu ir „tarybinės liaudies“ vertybinių orientacijų formavimo būdas. Sausio 28 d., balandžio 9 d. ar gegužės 9 d. minėjimų Klaipėdoje ir Kaliningrade metu tai bene akivaizdžiausiai pasireiškėdavo žuvusių karių atminimo panaudojimu režimo tikslais; kitais atvejais instrumentu režimo rankose tapdavo ir gyvieji Antrojo pasaulinio karo kariai. Abiem atvejais buvo taikomos skirtingos strategijos. Žuvusių karių pagerbimas yra įprastas režimo legitimacijos reiškinys, kuomet svarbesnį vaidmenį vaidina ne pačios žuvusiųjų asmenybės, bet idėjos, kurią gindami jie žuvo, vertybinis iškėlimas. SSRS, žinoma, tai buvo ypač ryšku, kai valdžios institutų sistema jau pirmaisiais pokario metais užtemdė autentišką karo patirtį herojiniu vaizdiniu, kuriame Raudonosios armijos kariai realizavo režimui aktualias idėjas. Tačiau gyvųjų karių instrumentalizavimas ir panaudojimas savo tikslais, žvelgiant pro valdžios institutų sistemos interesų prizmę, ne visuomet buvo pageidautinas. Tai paaiškina, kodėl žuvusių karių pagerbimui visą pokarį buvo teikiamas gana didelis dėmesys, tiesa, skirtingais laikotarpiais nevienodas, o veteranų atveju literatūroje aiškiai akcentuojami tik du jų pagerbimo aktualizavimo suintensyvėjimo etapai⁵⁴: pirmieji pokario metai ir Leonido Brežnevo (1964–1982 m. SSKP pirmasis (nuo 1966 m. – generalinis) sekretorius) epocha.

Tai atskleidžia bendresnes „Didžiojo tėvynės karo“ vaidmens SSRS viešojoje atminimo kultūroje tendencijas. Pergalė, aukų, sudėtų jos siekiant, ir SSRS „liaudies“ heroizmo adoracija tapo reikšmingomis atminimo kultūros komponentėmis išsyk po karo. Pergalė tapo savotišku Stalino režimo legitimacijos visuomenėje „išgelbėjimu“: karas bendru pagrindu sujungė milijonus SSRS piliečių, o pergalė jame esą įrodžiusi Stalino sprendimų socialinėje ir ekonominėje sferoje pasiteisinamumą⁵⁵. Visgi apie 1947 m. valstybės institutų sistemos elgsenoje karo dalyvių apologizavimo klausimu išryškėjo tam tikros atsargumo ir atsitraukimo tendencijos, lėmusios tai, kad buvo imtasi priemonių, turėjusių nuslopinti nepageidautinus veteranų vaidmenis visuomenėje. Pasak Levo Gudkovo, buvo baiminamasi galimos prieš režimo politiką nukreiptos demobilizuotų karių reakcijos po to, kai jie karo metais pirmąsyk išvyko už SSRS ribų ir patyrė gyvenimo užkariautose šalyse kasdienybę. Todėl pradėta naikinti lengvatas karo dalyviams, o pergalės diena (gegužės 9 d.) virto eiline darbo diena⁵⁶. Tuomet apie tai, kad karo dalyviai galėtų viešai, nesankcionuoti režimo, kalbėti apie savo specialius poreikius, negalėjo būti nė kalbos. Tas pats pasakytina ir apie jų atsiminimų viešą pasirodymą⁵⁷. Iki 6-ojo dešimtmečio vidurio apie praėjusį karą SSRS daugiausia rašė partijos propagandos aparato darbuotojai, kuriems kanoninius vertinimus diktavo 1946 m. J. Stalino vardu išleista knyga „Apie Sovietų Sąjungos Didįjį Tėvynės karą“, o iliustruoti šiuos vertinimus turėjo

⁵² Plg. BRODERSEN, P. Op. cit., S. 101-118.

⁵³ Ibid., S. 118.

⁵⁴ Plg. GUDKOV, L. Op. cit., S. 56-73; WOLFE, Th. C. Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War. In *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Ed. by R. N. LEBOW; W. KANSTEINER; C. FOGU. Durham (NC), 2006, p. 249-283; EDELE, M. *Soviet veterans of World War II. A Popular movement in an authoritarian society, 1941-1991*. Oxford & New York, 2009.

⁵⁵ WOLFE, Th. C. Op. cit., p. 260.

⁵⁶ GUDKOV, L. Op. cit., S. 56-73.

⁵⁷ Plg. TUMARKIN, N. *The Living & the dead: The Rise and fall of the cult of World War II in Russia*. New York, 1994, p. 104.

herojiniai pasakojimai apie SSRS armijos karių drąsą, kurių buvo apstu dar karo metais buvusių karinių dalinių politinių skyrių vadovų sukurtoje propagandoje.

Du esminiai postūmiai šių tendencijų kaitai priklausė nuo režimo pastangų keisti savęs legitimavimo strategijas: Nikitos Chruščiovo strategija buvo paremta Stalino nusikaltimų ir jo „asmens kulto“ paviešėjimu bei pasmerkimu; Leonido Brežnevo strategija buvo paremta suartėjimo su valstybės saugumo ir kariuomenės struktūromis pastangomis, siekiant užsitikrinti paramą po N. Chruščiovo nuvertimo 1964 m. (šios strategijos viešai išraiškai buvo gana vykusiai pasinaudota pergalės kare dvidešimtmečio sukaktimi). Abi strategijos darė įtaką karo vaidmens viešojoje atminimo kultūroje kaitai. N. Chruščiovo kalbos XX SSKP suvažiavime 1956 m. rezultatas buvo tam tikras viešo praeities pateikimo perversmas, kuris labiausiai palietė būtent Antrojo pasaulinio karo traktavimą. 1956 m. SSKP pirmasis sekretorius iš suvažiavimo tribūnos sukritikavo mitais apipintą karo versiją, kurioje pagrindinis veikėjas buvo Stalinas⁵⁸, ir paskatino gana pastebimą atsitraukimą nuo dogmatizuotų ir mistifikuotų karo įvykių SSRS pateikčių. Be to, būtent 1956 m. režimas pademonstravo ir veteranų pajungimo savo interesams iniciatyvą, pritardamas jų institucionalizacijai partijos kontroliuojamo Sovietinio karo veteranų komiteto (*Советский комитет ветеранов войны*) įsteigimo forma⁵⁹. L. Brežnevo strategijos įgyvendinimo rezultatas buvo posūkis propagandinės karo sakralizacijos ir demonstratyvaus karo veteranų kulto linkme. 1965 m. pergalės diena vėl tapo valstybine švente ir poilsio diena, suintensyvėjo paminklų ir memorialų pergalei ir žuvusiems kariams (ypač karo didvyriams) statyba, valstybės institutų sistema sankcionavo veteranų atsiminimų apie heroizmą ir pasiaukojimą karo metais sklaidą spaudoje, klubuose, mokyklose⁶⁰. Pagaliau būtent L. Brežnevo valdymo laikotarpiu buvo išspausdinta daugybė aukščiausių karininkų prisiminimų.

Kaip tokios tendencijos atsispindi šio tyrimo erdvėje?

Žuvusiųjų kare atminimas minėjimų metu vykdavo vadinamuosiuose „broliškuose kapuose“ (masinėse kapavietėse) arba atskirai parinktose vietose, susijusiose su karių žūtimi. Jau 1945–1946 m. buvo įrengta dauguma masinių kapaviečių, kurios, ypač miestuose, turėjo būti rūpestingai prižiūrimos (nors tikrovė šių siekių kartais neatitiko), jose įrengiami paminkliniai simboliai. Antai Klaipėdoje pirmasis paminklas masinėje kapavietėje buvo įrengtas jau 1945 m. gegužę, ir tai, ko gero, buvo pirmasis pergalę bei žuvusius karius įamžinęs pokarinis paminklas, įrengtas buvusioje Vokietijos teritorijoje. Panašiai Kaliningrade (tuomet dar Kenigsberge) pirmasis monumentas žuvusiems 11-osios gvardiečių armijos kariams buvo atidengtas jau 1945 m. rugsėjo 30 d. Tikslų aptariamoje teritorijoje buvusių „broliškų kapų“ skaičių nustatyti vargu ar įmanoma, kadangi kariai neretai buvo perlaidojami iš kelių mažesnių į vieną didesnę kapavietę. Tačiau netgi dabartinio kiekio įvardijimas daug ką pasako: buvusioje Klaipėdos krašto teritorijoje tokių kapaviečių yra septynios⁶¹, o Kaliningrado srityje net 156⁶². Kaliningrado sritis išsiskiria ne tik kiekiu, bet ir tuo, kokia reikšmė buvo teikiama šioms kapavietėms. Skirtingai nei buvusiame Klaipėdos krašte, Kaliningrado srityje visos identifiкуotos masinės kapavietės buvo registruojamos ir gaudavo paminklo statusą (formalią valstybės institucijų apsaugą). Pvz., 1954 m. 210 iš 237 paminklo statusą turė-

⁵⁸ О культе личности и его последствиях. Доклад Н. С. Хрущева XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 г. *Известия ЦК КПСС*, 1989, № 3, с. 128-170.

⁵⁹ Plačiau apie veteranų padėtį SSRS žr.: EDELE, M. Op. cit.

⁶⁰ TUMARKIN, N. Op. cit., p. 132-157; GUDKOV, L. Op. cit., S. 56-73; WOLFE, Th. C., Op. cit., p. 265.

⁶¹ Turimos omeny masinės kapavietės Klaipėdoje, Doviluose, Kretingalėje, Šilutėje, Pagėgiuose, Viešvilėje, Smalininkuose (*Atminimo knyga: Antrojo pasaulinio karo karių kapinių Lietuvoje albumas*. Sud. V. STANČIKAS. Vilnius, 2006, p. 138, 146–147, 163, 244, 253, 255).

⁶² *Книга памяти Калининградской области*. Т. 18. Калининград, 2005, с. 446-456.

jusių Kaliningrado srities objektų buvo susiję su Didžiuoju tėvynės karu⁶³. Buvusiame Klaipėdos krašte masinių kapaviečių įtraukimas į paminklų sąrašus įvyko gerokai vėliau, be to, jų kiekis nebuvo toks išpūdingas. Visa tai, atrodo, tam tikra prasme paaiškina, kodėl Kaliningrado srityje žuvusių karių kultas buvo kur kas labiau instrumentalizuotas nei buvusiame Klaipėdos krašte.

Pirmaisiais pokario metais, kol SSRS aukščiausiosios vadovybės nuostatose dar nebuvo taip išryškėjusios minėtos atsargumo ir atsitraukimo tendencijos, iš tiesų ir Klaipėdos krašte, ir Kaliningrado srityje fiksuojama daugybė žuvusių ir gyvų karių pagerbimo iniciatyvų. Atrodo, iš dalies tai galima paaiškinti natūraliu solidarumo jausmu. Pirmaisiais pokario metais daugelis partinės ir tarybinės nomenklatūros, kuri turėjo rūpintis masinių kapaviečių priežiūra, organizuoti minėjimus ir buvo atsakinga už karo veteranų socialines garantijas, darbuotojų buvo patys neseniai išgyvenę karą, o dažnai ir tarnavę Raudonosios armijos daliniuose, todėl jos karių pagerbimui neabejotinos įtakos turėjo solidarumo jausmo demonstravimas. Antra vertus, šiuo atveju būtina atsižvelgti ir į tiesioginę vietose dislokuotų SSRS armijos dalinių iniciatyvą, turint omeny, kad ir Klaipėdoje, ir Kaliningrado srityje dar kurį laiką po karo kariuomenė liko itin pastebimu kasdienio gyvenimo dalyviu. Neabejotina, kad šis veiksnys irgi prisidėjo prie aktyvaus Raudonosios armijos karių (ypač žuvusių) atminimo. Neatsitiktinai minėtą Pergalės paminklą Klaipėdoje 1945 m. gegužę sukūrė ir statė 32-osios šaulių divizijos, dalyvavusios užimant Klaipėdą, daliniai, o Kaliningrade minėto monumento žuvusiems 11-osios gvardiečių armijos kariams statybą irgi inicijavo šios armijos karo taryba.

5–6-ojo dešimtmečių sandūroje, atrodo, ištis stebimas tam tikras atsitraukimas nuo 1945–1946 m. tendencijų. Pvz., 1948 m. „išvadavimo“ trečiųjų sukakties metinių proga Klaipėdoje įvyko tik iškilmingas posėdis ir koncertas miesto teatro salėje⁶⁴. Ir atvirkščiai, po Stalino mirties „išvadavimo“ minėjimai (ypač dešimtmečio) pasižymi masinėmis eisenomis ir iškilmingomis vainikų dėjimo ant žuvusių karių kapų ceremonijomis⁶⁵. Detalių „išvadavimo“ pasakojimų, kurie būtų pasirodę 5–6-ojo dešimtmečių sandūroje, aptikti neteko; to laikotarpio literatūra daugiausia pasižymi paties fakto konstatavimu ir prie jo pridedama propagandine retorika⁶⁶. Ir atvirkščiai, po N. Chruščiovo slaptos kalbos XX SSKP suvažiavime suintensyvėja karinių operacijų tyrimai ir gana pastebimai išauga „eilinio“ kario vaidmens iškėlimas. Nepaisant to, kad dar 1946 m. Maskvoje buvo išleista pirmoji trijų karininkų parengta trumpa Rytų Prūsijos operacijos karinė charakteristika⁶⁷, iš esmės būtent 6–7-ojo dešimtmečių sandūroje ir Klaipėdoje, ir Kaliningrade pasirodo pirmieji šių tvirtovių „šturmo“ vaizdinius detalizavę leidiniai. Kaliningrado atveju tai visų pirma 1959 m. pasirodžiusi ir vėliau kelių papildomų leidimų sulaukusi knyga „Kenigsbergo šturmas“⁶⁸; Klaipėdos atveju panašų vaidmenį atliko 1965 m. vietinėje spaudoje paskelbtas Samuilo Boriko parengtas pasakojimas apie raudonarmiečių drąsą vaduojant Klaipėdą⁶⁹. Abiem atvejais šių publikacijų pasirodymas atspindi, vadinkime, pirmąjį simptomą, po kurio viešumoje galėjo pasirodyti buvusių karininkų, o vietinėje spaudoje – dažnai netgi paprastų karių atsiminimai apie „šturmą“, „išvadavimą“, „didvyrių“ žūtį ir heroizmą. Kaliningrado srityje 7-ajame dešimtmetyje buvo išleista serija nedidelio formato knyge-

⁶³ КОСТЯШОВ, Ю. *Изгнание прусского духа...*, с. 46.

⁶⁴ DUDĖNAS, L. Iškilmingas posėdis Klaipėdos išvadavimo 3-jų metų sukakčiai paminėti. *Raudonasis švyturys*, 1948 01 28, Nr. 22 (542).

⁶⁵ *Tarybinė Klaipėda*, 1954 01 28, Nr. 20 (168); 1955 01 29, Nr. 21.

⁶⁶ Pvz., ŽIUGŽDA, R. *Tarybinė Klaipėda*. Vilnius, 1951, p. 41–44.

⁶⁷ ШИЛОВСКИЙ, Е.; ТАЛЕНСКИЙ, Н.; ВАСИЛЬЕВ, А. *Восточно-прусская операция Красной Армии, 1945 г.* Москва, 1946.

⁶⁸ КИВОЛЯ, Ф., МЕДВЕДЕВ, К. *Штурм Кенигсберга*: сборник. Калининград, 1959; *Штурм Кенигсберга*: сборник. Сост. К. МЕДВЕДЕВ. Калининград, 1966; Сост. К. МЕДВЕДЕВ, А. ПЕТРИКИН. 3-е изд. Калининград, 1973; 4-е изд. Калининград, 1985.

⁶⁹ BORIKAS, S. Kraju sutvirtinta. *Tarybinė Klaipėda*, 1965 01 12–1965 01 27, Nr. 8–21 (5217–5230).

lių apie buvusius Raudonosios armijos karininkus: Ivaną Černiachovskį, Stepaną Nesterovą, Piotrą Romanovą, Sergijų Gusevą, Ivaną Laduškiną, Stepaną Gurjevą, Aleksandrą Kosmodemjanskį⁷⁰. Klaipėdoje nuo 1965 m. „išvadavimo“ proga vietiniame laikraštyje kasmet pradėta spausdinti progines publikacijas, kurias dažniausiai sudarydavo buvusių karininkų ir kareivių atsiminimai.

Pagaliau pastarosios tendencijos jau rodo L. Brežnevo laikotarpio strategijos įtaką. Klaipėdoje ir Kaliningrade galima išskirti bent tris su karių pagerbimo funkcija susijusias šios strategijos apraiškas.

Pirma, L. Brežnevo laikotarpis yra tas laikas, kai ypač suintensyvėja paminklų žuvusiems kariams rekonstrukcijos ir naujų paminklų statyba. 1965 m. Klaipėdos vykdomasis komitetas nusprendė rekonstruoti miesto karių kapines, įamžinant žuvusius karius, naujai išaiškintus SSRS armijos generalinio štabo iniciatyva visoje valstybėje vykdytos patikros metu⁷¹. Taip pat buvo nutarta Alksnynėje, Kuršių nerijoje, įrengti paminklą septyniems 113-ojo šaulių pulko karininkams, žuvusiems 1945 m. Kuršių marių forsavimo metu (atidengtas 1967 m.)⁷². Abi Klaipėdos SSRS armijos karių masinės kapavietės buvo rekonstruotos 1973–1975 m., tuo pat metu jose įrengiant naujus paminklinius akcentus. Kaliningrade šie procesai suintensyvėjo dar akivaizdžiau: iš 13 sovietmečiu įrengtų su Didžiuoju tėvynės karu susijusių paminklinių akcentų 11 buvo įrengta po 1965 m. (devyni – L. Brežnevo valdymo metais)⁷³.

Antra, šiuo laikotarpiu stebimas didesnis dėmesys ne tik žuvusiems, bet ir gyviems karo dalyviams. Pastaruoju atveju šio dėmesio išraiška dažniausiai tapdavo įvairių titulų ir pasižymėjimo vardų teikimas. Antai Klaipėdoje nuo 1967 iki 1990 metų iki dešimties vadinamojo miesto „šturmo“ dalyvių buvo pagerbti miesto Garbės piliečių vardais.⁷⁴

Galiausiai trečiaja apraiška laikytinas suintensyvėjęs žuvusių karių atminimo ir karo veteranų pajungimas režimo propagandinėms reikmėms. Keičiantis kartoms ir kartu nomenklatūrai, solidarumo išraiškos motyvą, rodant pagarbą buvusiems kariams, vis labiau keitė naudos motyvas. Karas palietė beveik kiekvieną SSRS gyventoją: milijonai žmonių prarado artimuosius, milijonai žmonių tarnavo SSRS kariuomenėje. Todėl valdžios institucijų sankcionuotas, o neretai ir inicijuotas pagarbos rodymas žuvusiems kariams ir sykiu gyviems karo veteranams buvo savitiška įsisteikimo gyventojams forma. Be to, atkreiptinas dėmesys, kad kiekvienas žuvęs karys potencialiai galėjo būti išnaudotas kaip kovotojo pavyzdys, o šis pavyzdys ypač tiko propagandai apeliuojant į jaunosios kartos sąmoningumą. Dažniausiai aktualizuotos tokios žuvusių kovotojų savybės kaip atsidavimas tėvynei, paprastumas (priklausomybė darbininkų ir valstiečių kariuomenei), be jokios abejonės, didvyriškumas (ambrazūros uždengimas kūnu vaizduotas kaip herojiškumas; už tai būdavo teikiamas SSRS Didvyrio vardas). Neretai pasakojimuose apie SSRS armijos karius galima aptikti apeliacijų į internacionalizmo propagandą ir „tautų draugystės“ ideologiją. Idealizuotas

⁷⁰ БЕЛЕВИТНЕВ, Р. Иван Мартынович Ладушкин. Калининград, 1966; ДРИГО, С. Иван Данилович Черняховский. Калининград, 1964; ДРИГО, С. Пётр Ильич Романов. Калининград, 1965; ДРИГО, С. Сергей Ильич Гусев. Калининград, 1965; ДРИГО, С. Степан Кузьмич Нестеров. Калининград, 1964; ДРИГО, С. Степан Савельевич Гурьев. Калининград, 1966; СТАНОВОВ, А. Александр Анатольевич Космодемьянский. Калининград, 1967.

⁷¹ Решение исполкома № 657 Об увековечивании памяти воинов Советской Армии, погибших при освобождении города Клайпеды, 10 декабря 1965 г. *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 536, l. 128.

⁷² Постановление горкома и исполкома № 709 Об увековечивании места гибели семи героев Советского Союза, 24 декабря 1965 г. *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 536, l. 378.

⁷³ Žr.: КУЛЯКОВ, В. et al. *Памятники истории и культуры. Калининград*. Москва, 2005.

⁷⁴ Klaipėdos m. vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 510 Dėl Klaipėdos miesto Garbės piliečio vardo drg. Urbšui Adolfui, Jono, suteikimo, 1967 m. lapkričio 3 d. *Klaipėdos apskritys archyvas* (toliau – *KLAA*), f. 104, ap. 1, b. 597, l. 503; Klaipėdos m. vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 511 Dėl Klaipėdos miesto Garbės piliečio vardo drg. Ivanovui Ivanui Ivanovičiui suteikimo, 1967 m. lapkričio 3 d. *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 597, l. 504; *Tarybinė Klaipėda*, 1988 01 28, Nr. 23 (12212).

raudonarmietį-kovotoją charakterizavęs savybių kompleksas oficialioje vertybių sistemoje buvo vertas didžiausios pagarbos. Šių savybių pagrindu L. Brežnevo laikotarpiu mokykla ugdė jaunąją kartą. Pavyzdžiui, Klaipėdoje oficialios jaunuolių iniciacijos į komjaunimo organizaciją ceremonijos vykdavo būtent karių kapinėse. Karo veteranai turėjo viešai dalintis oficialią karo įvykių istoriją atitikusiais atsiminimais, o Klaipėdos mokyklų kraštotyros būreliuose buvo skatinama domėtis miesto „šturmo“ istorija bei Klaipėdos apylinkėse vykusiais mūšiais, ieškoti gyvų „išvadavimo“ liudininkų, užrašinėti jų pasakojimus.

Išvados

Karui ir kariams teikiama reikšmė SSRS priklausė nuo politinių režimų kaitos ir legitimacinių strategijų, kurias šie režimai pasirinkdavo. Du visai SSRS būdingi aktyviausio karo vaizdinių įtraukimo į viešą komunikaciją ir karių instrumentalizavimo etapai (pirmieji pokario metai ir L. Brežnevo epocha) atsispindi ir Klaipėdos krašto bei Kaliningrado srities kontekstuose. Šiose teritorijose visa karo patirtis viešojoje komunikacijoje buvo redukuojama į vieną iškovojojo siužetą, kuriame pergalė atliko kulminacijos vaidmenį. Šiuo siužetu pagrįstas viešojo atminimo diskursas ir praktikos atliko tris esmines funkcijas: 1. legitimavo užkariautų Vokietijos teritorijų prijungimą prie SSRS; 2. suteikė šiam siužetui naujosios socialinės ir politinės tvarkos „kilmės mito“ funkciją; 3. žuvusių ir gyvųjų kovotojų, dalyvavusių užimant Rytprūsius, atminimu darė įtaką visuomenei, siekdamas formuoti jos vertybines orientacijas bei požiūrį į režimą.

Sausio 28-oji Klaipėdoje ir balandžio 9-oji Kaliningrade viešojo atminimo praktikose buvo gerokai aktualesnės datos nei gegužės 9-oji. Simbolizuodamos abiejų miestų ir pačios Rytų Prūsijos užkariavimą, šios datos legitimavo dažnai tik nuo Stalino sprendimų priklausiusius 1944–1945 m. teritorinius pokyčius: Klaipėdos atveju šis užkariavimas buvo traktuojamas kaip „laisvės“ suteikimas, „išvadavimas iš vokiečių priespaudos“, sykiu jis reiškė ir „galutinį Lietuvos žemių sujungimą“; Kaliningrado atveju užkariavimą pateisino SSRS aukos, sudėtos siekiant pergalės prieš „fašizmą“, „prūsiškojo militarizmo“ židinio sunaikinimas, etc. Antivokiškumą palaikę vaizdiniai šiuo atveju taip pat buvo naudojami skirtingai: Klaipėdoje, kur stipriau buvo remiamasi tradicija, jie labiau palaikė istorinio Klaipėdos lietuviškumo teigimą; Kaliningrade, kur 6-ajame dešimtmetyje rėmimasis išgalvota tradicija buvo marginalizuotas, jie labiau palaikė „atpildo“ ir „keršto“ motyvais paremtą karo grobio įteisinimo strategiją.

Faktas, kad Klaipėdoje po karo buvo galima labiau pasiremti lietuviškąja krašto praeities tradicija, lėmė ir 1945 m. užkariavimo kaip kilmės mito funkcinius neatitikimus abiejose teritorijose. Ir Klaipėdos krašte, ir Kaliningrado srityje po karo „tarybinė“ tapatumo orientacija didžiąją viešosios atminimo kultūros reikšminio turinio dalį kreipė į 1945 m. užkariavimo, kaip aukščiausios, didžiausią pagarbą turinčios kelti vertybės, iškėlimą, tačiau ilgainiui 1945 m. įvykių, kaip naujosios epochos šioje teritorijoje pradžios, vertinimas abiejose teritorijose atsiskyrė. Nuo 7–8-ojo dešimtmečių sandūros, stiprėjant Klaipėdos lietuvių inteligentų terpei, miestas jai galėjo būti „savas“ ne tik „tarybiniame“, bet visų pirma „lietuviškame“ kultūriniame kontekste. Stiprėjant „lietuviškos“ Klaipėdos praeities paieškoms, Rytprūsių užkariavimo siužetu besiremiantis kilmės mitas Klaipėdoje jau 9-ajame dešimtmetyje buvo užgožtas, o galiausiai visai nuslopo. Kaliningradas jo gyventojams galėjo būti „savas“ tik „tarybiniame“ kontekste, todėl ten priklausomybės nuo „tarybinės“ tapatumo orientacijos linkmių ir prioritetų būta gerokai didesnės. Visą pokario laikotarpį reiškęsi pavieniai bandymai ieškoti „rusų“ Kaliningrado srities iikarinėje praeityje nepasiekė tokių mastų kaip „lie-

tuviškos“ Klaipėdos praeities paieškos, tad 1945 m. kilmės mitas Kaliningrade, atrodo, nepraradęs aktualumo iki šiol.

Atitinkamai žuvusių karių pagerbimo panaudojimo režimo savilegitimacijai mastai Kaliningrado srityje buvo gerokai didesni nei buvusiame Klaipėdos krašte. Vienu iš paaiškinimų galėtų būti vietinės socialinės struktūros ir komunikacinių terpių specifika: Kaliningrado srityje apsigyveno daugiau demobilizuotų karių, be to, tenai, skirtingai nei Klaipėdoje, sovietmečiu dislokuoti SSRS armijos daliniai turėjo tradicijos saitų su kariniais daliniais, kurie dalyvavo 1945 m. užimant miestą.

Nepaisant to, kad 6-ojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo Rytprūsių užkariavimo siužeto perėjimas iš veikliosios į kaupiamosios atminties sferą (vartojant Aleidos Assmann terminus⁷⁵), nekyla abejonių, kad visą sovietinį laikotarpį Antrojo pasaulinio karo viešas atminimas liko būtent veikliosios atminties sferoje. Ši atmintis formavo viešąjį atminimą iš dabarties ir ateities perspektyvų, išreiškė vertybes, kurios formuoja tapatumą, ja buvo įgyvendinamos politinės pretenzijos, o dabarties legitimacija buvo jos svarbiausias tikslas.

Literatūra

- ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999.
- ASSMANN, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, 2006.
- ASSMANN, Jan. Communicative and cultural memory. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook (Media and cultural memory / Medien und kulturelle Erinnerung*, Bd. 8). Ed. by A. ERLI; A. NÜNNING. Berlin, New York, 2008, p. 109–118.
- ASSMANN, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992.
- BRODERSEN, Per. *Die Stadt im Westen: Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008.
- Der Krieg in den Gründungsmythen europäischer Nationen und der USA*. Hrsg. von N. BUSCHMANN; D. LANGE-WIESCHE. Frankfurt, New York, 2004.
- Deutsche Gründungsmythen (Jahrbuch Literatur und Politik*, Bd. 2). Hrsg. von M. GALLI; H.-P. PREÜBER. Heidelberg, 2008.
- EDELE, Mark. *Soviet veterans of World War II. A Popular movement in an authoritarian society, 1941-1991*. Oxford & New York, 2009.
- ELERTIENĖ, Bronė. Klaipėdos kraštytyros muziejaus indėlis į miesto kultūrinį gyvenimą. In *Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai*. Ats. red. M. JUČAS, S. OVERAITĖ. Vilnius, 1977, p. 43–50.
- ERLI, Astrid. Cultural memory studies: An Introduction. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook (Media and cultural memory / Medien und kulturelle Erinnerung*, Bd. 8). Ed. by A. ERLI; A. NÜNNING. Berlin, New York, 2008, p. 1–15.
- FIESELER, Beate. Arme Sieger. Die Invaliden des Grossen Vaterländischen Kriege. *Osteuropa*, April-Juni 2005, 55. Jhg., Hf. 4-6 (Sonderheft Kluften der Erinnerung. Rußland und Deutschland 60 Jahre nach dem Krieg), S. 207-218.
- FLACKE, Monika; SCHMIEGELT, Ulrike. Mythen der Nationen. Kampf der Erinnerungen. Über die Schwierigkeiten der Musealisierung europäischer Zwangsmigrationen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, Hf. 1, S. 54-58.
- GUDKOV, Lev. Die Fesseln des Sieges: Rußlands Identität aus der Erinnerung an den Krieg. *Osteuropa*, April-Juni 2005, 55. Jhg., Hf. 4-6 (Sonderheft Kluften der Erinnerung. Rußland und Deutschland 60 Jahre nach dem Krieg), S. 56-73.
- HALBWACHS, Maurice. *The Collective Memory*. New York, 1980.
- HOPPE, Bert. Auf den Trümmern von Königsberg. *Kaliningrad 1946-1970 (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Bd. 80). München, 2000.
- KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Klaipėdos krašto gyventojų repatriacija ir jos ypatumai 1945–1950 metais. In *Lietuvinkai ir Mažoji Lietuva amžių būvyje: konferencijos pranešimai*. Klaipėda, 1989, p. 35–43.
- KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Klaipėdos krašto kaimo vietovių apgyvendinimas pokario metais. In *Lietuvinkų kraštas*. Red. komisijos pirm. N. VĖLIUS. Kaunas, 1995, p. 339–371.
- KULAKAUSKAS, Antanas. [Pasisakymas diskusijoje Kaliningrado srities tema]. In *Lietuva ir jos kaimynai: Metinės konferencijos tekstai, Vilnius, 1996 m. lapkričio 22–23 d.* Vilnius, 1997, p. 136–138.

⁷⁵ Plačiau apie skirtumus tarp veikliosios ir kaupiamosios atminties žr.: ASSMANN, A. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999, S. 130-142; ASSMANN, A. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, 2006, S. 54-58.

- LAURINAVIČIUS, Česlovas. Lietuvos valstybingumo galimybių mozaika. In *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*. Sud. A. ANUŠAUSKAS, Č. LAURINAVIČIUS. Vilnius, 2007, p. 179–195.
- MATTHES, Eckhard. *Verbotene Erinnerung. Die Wiederentdeckung der ostpreußischen Geschichte und regionales Bewußtsein der russischen Bevölkerung im Gebiet Kaliningrad 1945–2001*. Bietigheim-Bissingen, 2002.
- Mythen der Nationen. 1945 – *Arena der Erinnerungen: eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums*. Bd. I–II. Hrsg. von M. FLACKE. Berlin, 2004.
- NEUMANN, Rudolf. *Ostpreussen 1945–1955 (Ostdeutschland unter fremder Verwaltung, I)*. Frankfurt/Main-Berlin, 1955.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. Kaliningrado problema Lietuvos ir Vokietijos politikoje. *Mokslas ir gyvenimas*, 1995, Nr. 1 (446), p. 6–7; Nr. 2 (447), p. 26–27.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. Kampf um die Erinnerung: Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert. In *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert) (Nordost-Archiv, Bd. XV/2006)*. Hrsg. von T. SERRIER. Lüneburg, 2007, S. 148–159.
- RŪTĖ, Aidas. Zur Änderungen der Straßennamen in Klaipėda in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Annaberger Annalen*, 1999, Nr. 7, S. 101–106.
- SAFRONOVAS, Vasilijus. Identitätskonflikte, Symbolwerdung der Grabstätten und der Kult um die Befreier in Memel/Klaipėda des 20. Jahrhunderts. *Annaberger Annalen*, 2008, Nr. 16, S. 205–226.
- SAFRONOVAS, Vasilijus. „Lietuviškosios“ praetities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje. *Lietuvos istorijos metraštis 2007/2*. Vilnius, 2008, p. 59–84.
- SCHERRER, Jutta. Sowjetunion/Rußland. Siegesmythos versus Vergangenheitsaufarbeitung. In *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen: eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums*. Bd. II. Hrsg. von M. FLACKE. Berlin, 2004, S. 619–670.
- TUMARKIN, Nina. *The Living & the dead: The Rise and fall of the cult of World War II in Russia*. New York, 1994.
- VAREIKIS, Vyantas. Der Umgang mit Denkmälern in Klaipėda. *Annaberger Annalen*, 1999, Nr. 7, S. 95–100.
- WOLFE, Thomas C. Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War. In *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Ed. by R. N. LEBOW; W. KANSTEINER; C. FOGU. Durham (NC), 2006, p. 249–283.
- WÖRSTER, Peter. Königsberg (Kaliningrad) nach 1945. Fragen der Denkmalpflege und der Gestaltung des historischen Stadtbildes (*Dokumentation Ostmitteleuropa*, 20. Jhg., Hf. 6). Marburg an der Lahn, 1994.
- АРБУШАУСКАЙТЕ, Аруня Люция. Коренное гражданское население Клайпедского края в условиях советской оккупации. *Tiltai*, 1998, Nr. 2–3, p. 87–97.
- Восточная Пруссия глазами советских переселенцев. Первые годы Калининградской области в воспоминаниях и документах*. 2-е изд., испр. и доп. Калининград, 2003
- КОСТЯШОВ, Юрий. Изгнание прусского духа: как формировалось историческое сознание населения Калининграда в послевоенные годы / MATTEC, Экхард. *Запрещенное воспоминание: возвращение истории Восточной Пруссии и региональное сознание жителей Калининградской области (1945–2001)*. Калининград, 2003.
- КОСТЯШОВ, Юрий. Обратничество в процессе заселения Калининградской области в послевоенные годы. In *Балтийский регион в истории России и Европы*. Ред. В. ГАЛЬЦОВ. Калининград, 2005, с. 211–219.
- ХОПЕ, Берг. Борьба против вражеского прошлого: Кёнигсберг / Калининград как место памяти в послевоенном СССР. *Ab Imperio*, 2004, № 2, с. 237–268.

SECOND WORLD WAR IN EAST PRUSSIA IN THE CULTURE OF COMMEMORATION OF KLAIPĖDA REGION AND KALININGRAD OBLAST

Vasilijus Safronovas

Klaipėda University, Lithuania

Summary

The significance attached to the war and the soldiery in the Soviet Union depended on the alternation of political regimes as well as on its chosen strategies of legitimation. Two typical Soviet strategies: incorporation of Second World War images into public communication; and instrumentalization of the soldiery (the very first post-war years and Brezhnev-era), were observed in the contexts of Klaipėda region and Kaliningrad oblast. In these territories, the entire experience of

the war was reduced to a plot of conquest in which the only culmination was victory. Discourses and practices of public commemoration, based on this plot, performed three main functions: 1. legitimated the annexation of former German territories by the USSR; 2. endowed this plot with the function of “founding myth” of a new social and political order; 3. influenced society’s commemoration of lost and surviving fighters in the taking of East Prussia thus formulating the orientation of their values and attitudes towards the regime.

January 28th in Klaipėda and April 9th in Kaliningrad were more relevant dates of public commemoration than May 9th. They symbolized the conquest of both cities and the entire East Prussia, and legitimated territorial alternations, which during 1944-1945, often depended only on Stalin’s decisions. In Klaipėda, this conquest was portrayed as deliverance of “freedom”, “liberation from the oppression of the Germans”. It also implied the “final consolidation of Lithuanian territories”. While in Kaliningrad, the victims’ sacrifices in striving for victory against “fascism”, as well as the destruction of “Prussian militarism”, were the main motifs of conquest legitimation. There were also differences in how the images were utilized to maintain the anti-German orientation: in Klaipėda, where references to tradition were more relevant, it maintained the postulation of the historical Lithuanian city of Klaipėda, while in Kaliningrad – where references to invented tradition was marginalized in the 1950’s – it maintained the strategy of legalization of the spoils of war based on the motifs as “reward” or “revenge”.

The fact that there was a more deeply rooted “Lithuanian” tradition of a regional past in Klaipėda, than *mutatis mutandis* in Kaliningrad, also determined the discrepancies of the function of the 1945-conquest as a founding myth in both territories. The “Soviet” identity ideology both in the Klaipėda region and the Kaliningrad oblast oriented most of the public culture semantics of commemoration to the exaltation of the 1945 conquest as being the most worthy and held in the highest respect. However, assessment of the 1945 events as the beginning of a new era in both territories changed. From the late 1960’s – early 1970’s in Klaipėda, a group of the Lithuanian intelligentsia redoubled effort to establish the city as “theirs” primarily in a “Lithuanian” cultural context, not simply as “Soviet”. As the hunt for a “Lithuanian” past intensified in Klaipėda, the founding myth based on the conquest of East Prussia overshadowed by the 1980’s and finally quelled completely. On the other hand, Kaliningrad to its residents could only be their own in “Soviet” context. Therefore, in Kaliningrad, there was much stronger dependence on the orientations and preferences of “Soviet” identity ideology. The attempts to hunt for the “Russians” in the pre-war past of Kaliningrad oblast, which were some what evident during the entire post-war period, was not as evident as the hunt for the “Lithuanians” in the Klaipėda regions pre-war past. Therefore, it seems that the 1945-conquest founding myth in Kaliningrad is still relevant.

Accordingly, the extent to which homage to the fallen warriors in Kaliningrad oblast was employed was considerably more than in the Klaipėda region. The particularity of the social structure and the communication sphere might be one possible explanation. Many more demobilized soldiers settled in Kaliningrad oblast, as opposed to Klaipėda, the USSR army units, which were dislocated in post-war Kaliningrad, had some ties of tradition with those, who participated in 1945 capture of the city.

Although, to use the terms proposed by Aleida Assmann, the plot of 1945-conquest of East Prussia began to move from the sphere of “functional memory” to one of the “stored memory”, there is no question that during the entire Soviet period public commemoration of war remained in the sphere of “functional memory”. This memory formed public commemoration from the perspectives of the present and the future, expressed values, which constitute identity; political claims were realized using it, while legitimation of the present was its central goal.

ВОСТОЧНО-ПРУССКИЕ СОБЫТИЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В КУЛЬТУРЕ ВОСПОМИНАНИЯ КЛАЙПЕДСКОГО КРАЯ И КАЛИНИНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Василий Сафронов

Клайпедский университет, Литва

Резюме

Значение, придаваемое войне и воинам в СССР, зависело от смены режимов и легитимационных стратегий, которые подбирались этими режимами. Две стадии наиболее активного вовлечения образов войны в публичную коммуникацию и инструментализации воинов (первые послевоенные годы и брежневская эра) отражаются и в контекстах Клайпедского края и Калининградской области. Весь опыт военного периода на данных территориях упрощался в единый сюжет завоевания, в котором победа играла кульминационную роль. Дискурс и практики публичной коммеморации, обоснованные данным сюжетом, исполняли три основные функции: 1. легитимировали присоединение территорий, завоеванных у Германии, к СССР; 2. придавали указанному сюжету функцию «мифа происхождения» нового социального и политического порядка; 3. коммеморацией павших и живых воинов, участвовавших в завоевании Восточной Пруссии, влияли на общество, пытаясь формировать его ценностные ориентации и отношение к режиму.

28 января в Клайпеде и 9 апреля в Калининграде были более актуальными датами, нежели 9 мая. Символизируя завоевание обоих городов и Восточной Пруссии в целом, они легитимировали территориальные изменения, которые в 1944-1945 годах зачастую зависели лишь от решений Сталина: в случае Клайпеды это завоевания позиционировалось как «освобождение», «избавление от немецкого гнета», также оно означало «окончательное соединение литовских земель»; в случае Калининграда завоевание оправдывалось жертвами войны, павшими стремясь к победе над «фашизмом», уничтожением очага «пруссского милитаризма» и т.п. Образы, поддерживавшие анти-немецкие настроения, в данных случаях также применялись не одинаково: в Клайпеде, где опора на традицию был более заметен, они более поддерживали постулирование литовской истории Клайпеды; в Калининграде, где в 1950-х годах опора на выдуманную традицию был маргинализирован, они более поддерживали такую стратегию узаконения военной добычи, которая подпиралась мотивами «возмездия» и «мести».

То обстоятельство, что в послевоенной Клайпеде можно было более обоснованно опираться на традицию литовского прошлого края, также повлияло на функциональные различия завоевания 1945 г. как мифа происхождения на обеих территориях. И в Клайпедском крае, и в Калининградской области «советская» идеология идентичности ориентировала большую часть семантики публичной культуры коммеморации на прославление завоевания 1945 г. как высшей, наиболее почитаемой, ценности, однако со временем единая оценка событий 1945 г. как начала новой эпохи на данных территориях приняла различные формы. Для группы литовской интеллигенции, укреплявшейся в Клайпеде начиная со стыка 1960-1970-х годов, город мог стать «своим» не только в «советском», но, прежде всего, в «литовском» культурном контексте. Усиливая поиски «литовского» прошлого в Клайпеде, миф происхождения, основанный на завоевании Восточной Пруссии, уже в 1980-х годах здесь был заглушен, а

в конце концов, и вовсе подавлен. Калининград для его жителей мог быть «своим» лишь в «советском» контексте, поэтому там степень зависимости от ориентаций и приоритетов «советской» идеологии идентичности была намного выше. В течении всего послевоенного периода проявлявшиеся попытки искать «русских» в прошлом Калининградской области не достигли такой степени как поиски «литовского» прошлого в Клайпеде, поэтому миф происхождения 1945 года в Калининграде является до сих пор актуальным.

Соответственно степень инструментализации почитания павших воинов в Калининградской области являлась более высокой, нежели в бывшем Клайпедском крае. Одним из пояснений могло бы быть специфика социальной структуры и коммуникационной среды: на территории Калининградской области после войны поселилось больше демобилизованных воинов, кроме того, иначе, нежели в Клайпеде, в Калининграде в советское время дислоцированные подразделения Советской армии имели связь традиции с военными подразделениями, участвовавшими в занятии города в 1945 г.

Несмотря на то, что, пользуясь терминами Алейды Ассманн, в конце 50-х годов начался переход сюжета завоевания Восточной Пруссии из сферы «действенной памяти» в сферу «накопительной памяти», все же нет сомнений в том, что на протяжении всей советской эпохи публичная память о Второй мировой войне осталась в сфере именно действенной памяти. Эта память формировала публичную коммеморацию из перспективы настоящего и будущего, выражала ценности, которые предназначались для формирования идентичности; посредством этой памяти осуществлялись политические претензии, а легитимация настоящего была ее важнейшей целью.